

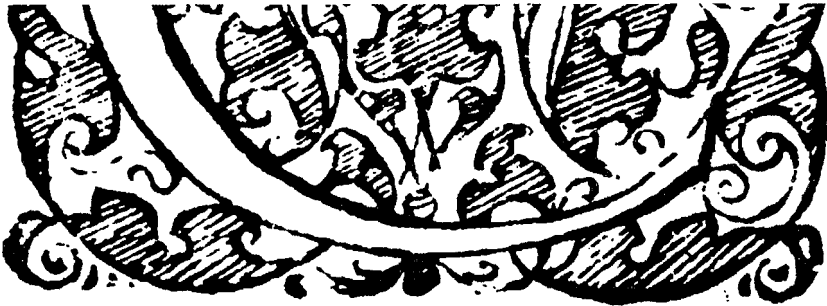
Croatica XXX - 49-50, Zagreb

Pregledni znanstveni članak

Goran Krnić

TEORIJSKE OSNOVE HUMANIZMA
U DJELIMA
DALMATINSKIH HUMANISTA*

UDK 886.2(091)-02/871

U studiji se na jednom mjestu daje pregled dosadašnjih spoznaja o hrvatskom humanizmu, posebice u Dalmaciji, i to u matičnom, europskom kontekstu. Glede teorijskih aspekata, autor kao odrednice humanizma ističe pojmove: povratak antici, historijska svijest, nov položaj čovjeka u svijetu, ljudska sloboda, objektivno promatranje, spoznaja čovjeka, slava, moral, vita activa, odanost filologiji, kozmopolitizam.

* Promatrana će biti prvenstveno djela Jurja Šižgorića i pjesnika dubrovačkog kruga (J. Bunić, I. Crijević, K. Pucić, D. Benešić), a potom i Marulića, Polikarpa, Andreisa, Tuberona Crijevića, Paskalića i drugih.

I. Humanizam - povijesno razdoblje i književni pokret

Za svako razmatranje povijesnog pokreta ili fenomena, nužno ga je kronološki odrediti. Kao i kod niza drugih pitanja vezanih uz humanizam, i oko ovog se problema javlja niz nedoumica. Većina se istraživača slaže u okvirnoj dataciji, koja ovaj pokret smješta u doba od XIV. do XVI. stoljeća. Pritom se on dijelom preklapa i sa srednjim vijekom i s renesansom. Prihvatio li postavku da humanizam nije samo književni pokret, niti samo povijesno razdoblje, ovo preklapanje ne bi smjelo biti problematično. Preciznije je određenje već spornije. Zanimarimo li pitanje nužnosti takve datacije, kao najprihvatljiviju možemo prihvatiti tezu francuskog povjesničara Ferdinanda Braudela koji nastanak humanizma smješta u Avignon, u kojem pape početkom XIV. stoljeća nalaze novo sjedište¹, te on postaje »najeuropskiji i najraskošniji grad«. Humanizam, dakle, po njemu traje od 1337. godine, kada se u Avignon vraća Petrarca, do 1530., kada se u Firenzi, gradu najvećih dosega pokreta, na vlast uspinje Cosimo I. Medici.² Riječ je o »graničnim stoljećima društvene kristalizacije« (Tomislav Raukar), diferencijacije europskog društva do koje dolazi uslijed silnih ljudskih napora da se prevlada opća kriza jedne vizije svijeta, kriza političkog i religioznog univerzalizma i srednjovjekovnih društvenih struktura.

Problem je znatno jednostavniji kada se pokušava odrediti prostor u kojemu humanizam ostavlja bitniji trag. Iako su i sjeverne zemlje dale neke vrlo značajne humaniste (dovoljno je spomenuti Erazma), i iako su humanisti bili raspršeni i utjecajni po čitavoj Europi, nećemo pogriješiti kažemo li da je ovaj pokret u najvećoj mjeri vezan za Italiju, u XIV. i XV. stoljeću najrazvijeniju, najbogatiju i najobrazovaniju europsku zemlju. S Apenina se pokret najjače proširio u Francusku, Češku, Ugarsku i Dalmaciju, a njemački se ubrzo preobrazio u novi oblik, protestantski humanizam.

Pitanje koje je nužno riješiti na samome početku, jest kojim terminom u dijakronijskim podjelama odrediti humanizam. Budući da u tim znanostima *razdoblje* nije *terminus technicus*, povijest i filozofija nerijetko rabe upravo taj naziv, ponekad i s dodatkom *dubovnopovijesno* (npr. Ljerka Schiffler). Govoreći s gledišta znanosti o književnosti, potreban je veći oprez. Većina je proučavatelja određivala humanizam kao (književni) *pokret* (Čale, Solar, Kolumbić), čime se, uz isticanje bliskosti poetičkih ideja i književnih postupaka, naglašava i međusobna povezanost pripadnika, koja je jedan od nezaobilaznih segmenata humanizma. To, i činjenica da je humanizam fenomen koji sadrži mnogo više od književne proizvodnje, elementi su koji čine prvag u izboru termina pokret.

¹ Kada Klement V., na nagovor francuskog kralja Filipa IV odlazi iz Rima, gdje je njegov autoritet nad velikašima bio osjetno narušen.

² Braudel, Ferdinand: *Civilizacije kroz povijest*, Globus, Zagreb, 1990.

Neprijeporno je da pojam humanizam danas znači mnogo više od naziva perioda o kojem je riječ, te se nerijetko izgovara bez punoga smisla, gotovo efekta radi. Stoga se govori o razgranatosti, prelijevanju i »potrošenosti« termina uslijed »nesrazmjera njegove eksploatacije i novovjekovne zbilje«. ³ Nije, pak, osobito poznata činjenica da je taj pojam nastao tek u XIX. stoljeću, u njemačkoj romantičarskoj školi. Termin *humanizam* prvi je put upotrijebio Nijemac F. I. Niethammer, koji 1808. godine pedagoškom »animalizmu« prosvjetiteljskih filantropa suprotstavlja ideal humanizma, nadahnut predodžbom antike, ali sa snažnim utjecajem vlastitog vremena. Voigtovim djelom *Oživljavanje klasične starine ili prvo stoljeće humanizma*, pojam postaje neodvojiv od pokreta XIV., XV. i XVI. stoljeća. Korijen i izvor pojma nalazimo unutar obrazovnih tečajeva *artes liberales*, svojevrstnih preteča sveučilišta, koji su predstavljali konačan oblik razvoja antičkih odgojno-obrazovnih teorija. U kasnoj antici dosegnut oblik prihvaćen je u srednjem vijeku: sedam umijeća, razvrstanih u dvije skupine, *trivium* (troput, termin iz IX. stoljeća), koji se sastoji od gramatike, retorike i dijalektike, te *quadrivium* (Boetijev termin, četveroput), što ga čine aritmetika, geometrija, muzika i astronomija. ⁴ Preokret prema humanizmu događa se u XIV. stoljeću, kada u Italiji naročitu važnost poprima *trivium*, posebno gramatika i retorika. U sklopu toga počinju se proučavati novootkriveni antički retoričari, pjesnici, povjesničari, što, uz sve naglašenije zanimanje za pitanja moralne filozofije, čini skup predmeta koji se naziva *studia humanitatis* ili *humaniora*, dok se onaj koji te predmete uči ili se njima bavi, nazivao humanistom. Humanizam je, dakle, raščlambom te etimologije, pokret koji je, koristeći antičku kulturu, književnost, pedagogiju i govornišтво za cilj imao oblikovanje cjelovite osobnosti modernog čovjeka. Bavo se proučavanjem prostranog područja koje obuhvaćaju *litterae humanae*, to jest književnost bliska čovjeku, postavljena u opreku s teologijom. Sam pak naziv *humanitas*, *humanitatis*, rabio je još Ciceron u značenju: uljudenost, moralni integritet, elegancija duha, odnosno sve ono što čovjeka čini (potpunim) čovjekom.

Treba, dakle, imati na umu da je termin »humanizam« neologizam, nastao promatranjem razdoblja na koje se referira kroz prizmu kasnijega trenutka, pa je moguće kazati da je plod novovjekovne interpretacije bitnog iz tog perioda.

Humanizam je umnogome određen odnosom prema prethodnoj epohi. Taj odnos počinje već na nominalnoj razini, jer su upravo talijanski humanisti tvorci kovanice *srednji vijek*. Oni, uspostavivši svijest o povijesnoj perspektivi, određuju svoje vrijeme kao svijetlu sadašnjost, uzornu antiku kao slavnu prošlost, a ono doba između, jasno, kao mračni srednji vijek, *me-*

³ Banić-Pajnić, Erna: *Problem »humanizma« humanizma*, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, Zagreb, 1992, 1-2, str. 7.

⁴ Curtius, Ernst Robert: *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Naprijed, Zagreb, 1998., str. 46.

dia aetas. Ta se podjela, poprilično neutemeljeno, uglavnom održala do danas. Od tri osnovne odrednice tog *media aetas* (na društvenom planu feudalizam, na duhovnom kršćanstvo, a na kulturnom latinski jezik), niti jedna u humanizmu nije nestala, već im je samo promijenjena hijerarhija, uz dodatak novih elemenata.

Civilizacija je srednjega vijeka u najvećoj mjeri određena kršćanstvom. Na svim je područjima naglašena transcendentnost, didaktičnost, moraliziranje. Čovjek je doživljavao kao biće ranjeno od đavla požudom, a od Boga ljubavlju. Neka je vrsta metafizičkog straha odvrćala čovjeka od toga da motri samoga sebe, pa je srednjovjekovni svijet obilježen nerefleksivnom jednostavnošću kojom čovjek odgovara na dobrohotnost Božju.⁵ Stoga je razumljiv determinizam s kojim se prilazi životu, te doživljavanje čovjeka i njegova zemaljskog postojanja kao malenog, efemernog i, nadasve prolaznog.

Srednji vijek usvaja dio antičke baštine (uglavnom preko kasne antike), ali je prožima Biblijom i kršćanskom tradicijom i učenjem, što u tom spletu i odnosi prevagu. Najveći je, pak, dio antičke baštine ostao srednjem vijeku nepoznat, dok je i ono poznato bilo pojednostavnjeno, iskrivljeno i recipirano bez pravog povijesnog uvida i moralnog smisla. Antika se samo preuzima, preobražava i prilagođuje. Tek će krajem XII. stoljeća antički pisci biti shvaćeni kao uzori s kojima se može slobodno odmjeravati. Srednji vijek u antici ističe samo ono što može uklopiti u svoju duhovnu strukturu, bilo kao navješćivanje kršćanstva, bilo kao kršćanstvu blisko. Zato u starim tekstovima traži moralno i poučno, a estetsko postaje daleko i periferno.

Upravo će na područjima položaja čovjeka i razumijevanja antike humanizam učiniti najveći iskorak, te, posebice u XV., *stoljeću humanizma*, potaknuti preobrazbu kulture i književnosti. Čovjek će, i to u cjelovitosti svog tjelesnog, društvenog i duhovnog segmenta postati središte humanističkog svijeta. Iako je riječ o razdoblju bogatu doktrinama, možemo izdvojiti dva ključna motiva: novostečenu vrijednost i karakter književnosti (*lettere umane*), te društveni značaj istinske humanosti.

Humanističkim se obrazovnim konceptom otvara put slobodnom promišljanju čovjeka i prirode, dok novi svjetonazor potiče kreativnost, oslobađajući stoljećima zatočenu čovjekovu samosvijest. Novi položaj znanja, pojava historijskog mišljenja, antropocentrička »obnova općeg duha starog vijeka, kao moralna, ekonomska, politička, intelektualna i estetska obnova« (Kovačec)⁶ osnovne su humanističke tekovine, od kojih neke važnost imaju i danas.

Iako se njegova uloga ne smije precijeniti, humanizam je potaknuo promjene u mnogim područjima života, stvorivši novo duhovno ozračje. Prilagodio je filozofiju novom shvaćanju čovjeka kao središta svemira i kao

⁵ Prema: Maritain, Jacques: *Cjeloviti humanizam*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1989.

⁶ *Povijest svjetske književnosti*, Liber-Mladost, Zagreb, 1977, sv. III, str. 20.

stvaratelja, utemeljio znanost na iskustvu i kritičkoj metodi, omogućio velika dostignuća umjetnosti i književnosti koje će odlikovati sklad, racionalnost i uzajamnost čovjeka i prirode. Ta će dostignuća ostvariti renesansa, koja će, na temeljima što ih je postavio humanizam, nastaviti izgrađivati društvo približavajući ga suvremenom.

II. Osnovne teorijske postavke humanizma

Prva od odrednica humanizma jest **povratak antici**, i upravo ga ona najsjajnije karakterizira. Riječ je prvenstveno o preporodu antičkog pjesništva, ali i obrazovnog sustava, znanosti, umjetnosti, filozofije i jezika. Humanisti su oduševljeni novootkrivenom književnošću antike, dive se klasičnom latinskom jeziku, čiju obnovu provode, uzimajući za uzore samo klasične pisce antike, najčešće prijezirno odbacujući čitavu srednjovjekovnu književnost. Taj se proces odvija prvenstveno kroz školski kanon znanja i obrazovni sustav, pa su baš *studia humaniora* pravi studij antike, i kao takva silno važna za novo određenje čovjeka i humanistički svjetonazor.

Humanizam prilagođuje antičku tradiciju i književnost novom teorijskom i životnom modelu, a sviješću o povijesnoj perspektivi u antičkoj se misli i književnosti s ushićenjem otkriva nenadmašiv primjer kojega je nužno slijediti kako bi se svestrano razvila čovjekova osobnost i što potpunije ostvarila njegova društvena sudbina. Ipak, humanist među klasičnim uzorima traži sebe, ostvarenje vlastite individualnosti, pazeći da se ne pomiješa s primjerima, da ne postane jedan od njih. Riječ je o svojevrsnom dijalogu klasičnoga Rima s papinskim, antike s kršćanstvom.

Za razliku od srednjeg vijeka, humanizam baštini antiku u cijelosti. Nije, dakle, riječ samo o jeziku, već o sveukupnoj filozofiji i svjetonazoru. To je očito poglavito u književnosti. Bilo da govorimo o književnim vrstama i oblicima, topici i motivici, uzornim autorima ili versifikacijskim modelima, spone antike i humanizma vrlo su očite, pa će biti lako prepoznatljive i u djelima dalmatinskih humanista.

Sve do dvadesetoga je stoljeća vladalo mišljenje, da je humanizam vrlo malo antike baštini od Srednjeg vijeka. Djelo koje je to ponajbolje osporilo, pruživši niz dokaza i primjera koji slijede puteve antičke topike i metaforike, jest *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje* Ernsta Roberta Curtiusa. Ondje nalazimo niz srednjovjekovnih pojavljivanja antičkih formula skromnosti, neizrecivosti (odnosno ne nalaženja riječi), uvoda, zazivanja prirode, kao i klasični topos dječaka-starca (*puer senex*). Iz bogate metaforike izdvajaju se metafora brodarstva, to jest shvaćanje života ili pisanja kao plovidbe, brojne personifikacije, metafore jela, dijelova tijela, glume (*theatrum mundi*), te metafore knjige koje kulminiraju u *Božanstvenoj komediji*. U ovo područje spada i polarnost mudrosti i snage (*sapientia-fortitudo*). Srednji vijek nastavlja i s antičkim pastoralnim motivima, poput Arkadije, ljupkih lugova i takozvanih *locus amoenus*, odnosno mjesta za uživanje. Kao oblikovne

konstante književne baštine pojavljuju se i muze, koje nerijetko zazivaju srednjovjekovni kršćanski pjesnici, kao i antičke, dakle poganske bogove (često, naravno, zazivaju i Krista kao Riječ). Starokršćanska ih poezija odbacuje zbog religijskog značenja, jer su one u grčkoj mitologiji i davateljice besmrtnosti, dok im čast vraća karolinška renesansa osmog stoljeća. Ovo su, uz metriku, i dakako, latinski jezik, glavna mjesta kojima srednji vijek održava kontinuitet s antikom, a proslijedit će ih i razdobljima koja slijede, dodajući kao novost rimu.

Jedno je od velikih dostignuća humanizma je i **historijska svijest**, odnosno svijest o povijesnoj perspektivi koja se sada javlja prvi put i stoji u suprotnosti s koncepcijom čovjeka determiniranog providnošću i bez evulucijskog puta na Zemlji, što je dominantna srednjeg vijeka. Novospoznati povijesni kontekst primijenjen je i na ponovno otkrivanje antičkih pisaca, čak i onih vrlo poznatih srednjem vijeku. Tako i Aristotela i Vergilija humanisti vraćaju njihovom vremenu, te ih u tom svjetlu i tumače. Zbiljsko se znanje o prošlom počinje smatrati preduvjetom znanja o sadašnjem, odnosno nužnošću za ostvarenje cjelovita, skladna i sretna čovjeka. Nije stoga ni čudo da Lorenzo Valla govori o historiji kao sintezi svih znanosti, jer ona pruža odgoj na djelima iz povijesti. On naziva historiografa »sudcem svijeta«, dok je Leonardo Bruni sa svojim *Storie fiorentine* (*Firentinske povijesti*) prvi historičar u modernom smislu riječi.

Ono što je nesumnjiva osnova i bit, jest **nov položaj čovjeka** u svijetu koji ga okružuje. O važnosti tog segmenta govori i činjenica da su ga kao jezgru prepoznali i sudionici pokreta (nazvavši se upravu humanistima) i kasnija znanost (nazvavši pokret humanizmom), upotrijebivši u oba slučaja izvedenice kojima je osnovni korijen latinski *homo, hominis*; dakle, čovjek.

Najjednostavnije sažet humanistički nauk o ovoj temi dao je Valla svojom maksimumom o čovjeku koji »treba biti ono što jest«. Posljedica takvih nazora je novi ukus koji se razvija. U prvi plan dospijeva kult jednostavne ljepote čistih oblika i primjerene čovjeku. Humanizam bismo mogli nazvati i vjerom u ljudsku prirodu, jer nastoji ostvariti potpuni razvoj unutrašnjih i vanjskih sposobnosti i vještina ljudskog bića, što sve vuče korijene i nalazi osnovicu u *studia humanitatis*. Način na koji bi čovjek trebao steći sreću i dostići ideal je prvenstveno rad. Samo njime čovjek može skladno razviti i fizičke i umne sposobnosti, osloboditi se dogmi, te izgraditi duh koji će spoznajom zasnivati na znanju i iskustvu. Tako izgrađen čovjek posjedovao bi vjeru u ljudski razum, moralnu neovisnost i kritičnost prema autoritetima, imao bi strast za svestranim znanjem kojega bi želio prenijeti drugima (svaki humanist je i učitelj). Ovako se rađa jedan idealan društveni čovjek koji zamjenjuje srednjovjekovnog anonimnog slugu Božjega. Novi je čovjek, dakle, apsolutni individuum s izgrađenom osobnošću i senzibilitetom, čiji je motto »*agere et intelligere*« (djelovati i shvaćati), a pokretačka snaga osjećaj časti.

Usporedno s novim položajem ljudskog bića u svijetu koji ga okružuje, dolazi i do promjene položaja žene u društvu. Ona po prvi put postaje jed-

nako cijenjena kao muškarac, te može dobiti jednako obrazovanje. Primjerice, hrvatski humanist Benedikt Kotruljević ističe želju da mu kćeri uče latinšku gramatiku i Vergilija, kako bi bile mudre i vladale zdravom pameću. Ta da, prvi put nakon antike, žene počinju sudjelovati i u književnom životu, poput Vittorie Colone.

U središte interesa dopijeva **ljudska sloboda** koja se nalazi u nesputanom ljudskom duhu (*ubi spiritus, ibi libertas*, odnosno: gdje je duh – tu je sloboda). U skladu je s time i zalaganje za slobodno iskazivanje osjećaja i strasti kao neizostavnog dijela čovjekove prirode, čega je najuporniji zagovaratelj Manetti.

Humanizam, dakle, budi **objektivno promatranje i spoznaju čovjeka** kao duhovnog individuuma, što za posljedicu ima novi umjetnički ideal prirodnog prikazivanja ljudi, onako kako ih vidi oko. Ljudsko i ovozemaljsko postaju glavnom temom znanstvenih proučavanja i, posebno umjetničkih djela, pa slijedi procvat biografike i portreta, te umjetničkih opisa čovjekove vanjštine. Tako se formira ideal ljepote. Budući da dolazi do opće rehabilitacije osjetilnosti i priznavanja prava na ovozemaljske užitke, zabavu i odmor, umjetnička djela obrađuju stvarne životne probleme, ne prezajući ni pred tjelesnošću, putenošću, lascivnošću. Jedno od oličenja toga je i Donatellov brončani *David*, prvi prikaz golog ljudskog tijela još od antike.

Element usko povezan s modernim doživljajem čovjeka, a ujedno i potpuni *novum* humanizma u odnosu na srednji vijek je **slava**, koja je zajedno s čašću činila pokretački dvojac svake humanističke djelatnosti (dok je, naravno, bila nespojiva sa srednjovjekovnim stavom o poniznosti i grješnosti čovjeka). Humanisti zaista uspijevaju dosegnuti modernu slavu: oni su najčuveniji ljudi svoga doba, posebice u Italiji, a k tome, kao rijetki, a ugledni književni proizvođači, raspoložu i tuđom slavom, štoviše, i društvenim položajem. Humanizam je vrijeme pojave kultova slavnihi povijesnih osoba, kao i rodnih kuća i grobova znamenitih ljudi. Radi se o obnovi antičkog koncepta slave, što se posebice ogleda kod pjesnika. Dante, na primjer, iako pjeva o ispraznosti slave, teži za pjesničkim lovorom, dok Petrarca (i sam *poeta laureatus*, u Rimu ovjenčan pjesničkim lovorom, prstenom i pečatom, pjesničkim insignijama koje znače čast i slavu, ne i novac, a zadržale su se čak do XVIII. stoljeća) teži za slavom potomstva, ali ne i suvremenika.

Isto se tako u humanizmu **moral** oblikuje kao zasebno područje proučavanja, neovisno o religijskom čudoređu. Počinje se propitivati čovjek kao pojedinac i njegova djela. Razvija se moralna filozofija, koju Bruni smatra izrazito humanističkim područjem, nasuprot fizici i metafizici. Primjer te moralne filozofije pruža nam Giovanni Pico della Mirandola, naglašavajući neprestano čovjekovu slobodu izbora kao ono što ga razlikuje od ostalih bića.

Jedna od najznačajnijih, a svakako i najzanimljivijih polemika humanizma odvijala se oko teme **aktivnog života**. Pitanje odnosa znanja i rada, kontemplativnog i aktivnog života počinje još s Petrarcom, kruna i vrhunac joj je Campanelin poziv Picu da napusti biblioteke i izađe u radni nemir svijeta, što postaje gotovo manifest jedne struje u polemici, da bi se rasprava

stižala krajem razdoblja, kada, učvršćenjem platonizma, kontemplativnost, kojoj je sklon, odnosi prevagu.

Humanizam afirmira i teorijski obrađuje spoznaju čovjeka i ideju njegova dostojanstva (*dignitas hominis*), stvaralačkog duha, marljivosti i optimizma. Tako nastaje načelo aktivnog, djelatnog života, odnosno *vita activa*, koji obuhvaća i gospodarsku djelatnost i bavljenje politikom, a niti brak i obiteljski život ne zapuštaju se kao u »doba asketizma i feudalne službe tudoj gospoiji« (F. Čale), već su slavljeni kao temelj građanskog društva i jamac spokoja i sreće. Suprotnost je ovim načelima samostanska izolacija, bavljenje znanošću bez aktivnog sudjelovanja u svakodnevnim problemima. Svojim životom i idejama, načelo djelovanja najbolje su dočaravali, uz Petrarca, Coluccio Salutati, u čijoj koncepciji važno mjesto zauzima čovjekova volja, pokretač svih djelatnosti, te Leonardo Bruni, koji kao cilj humanističkog obrazovanja vidi stvaranje potpunog čovjeka s naglaskom na građanskoj vrlini i aktivnom životu. Njihove su teze sažete u Brunijevoj misli da čovjek, »nemoćna životinja, sama sebi nedovoljna savršenstvo dostiže jedino u građanskom društvu«. ⁷

Načelo djelatnog života ističe rad kao činitelja kojim čovjek može širiti ljudske osobine, prihvaća i bogatstvo, stečeno na pošten način kao vidljivi znak božanskog odobravanja, a slavu kao opipljiv vid vrline, koja je dostupna svima, ali je radom treba iskoristiti. U skladu s time, humanisti aklamativno svoj glas daju plemstvu stečenu djelima, koje je plod životnog zalaganja i nagrada za društvenu korisnost, dok im uobičajeno nasljedno, krvno, ne znači previše.

Posljednji izraziti pobornici aktivnog života su Valla i Alberti. Prvi ističe potrebu uživanja (*voluptas*), pozivajući na prirodu u nama, dok Alberti, u djelu *De fato et fortuna (O sudbini i kobi)*⁸ govori protiv pretjeranog istraživanja »tajni božje volje« i udaljavanja iz ljudskog društva radi istraživanja, izražavajući osnovnu misao da je čovjek rođen da bude koristan ljudima.

Sastavnica načela djelatnog života je i misao o političkoj aktivnosti, koju promiču i oprimjeruju vodeći humanisti. Oni redovito borave na dvorovima, sudjeluju u diplomaciji i pišu političke govore svojim zaštitnicima. Mnogi i izravno uzimaju udio u vođenju politike, najviše u Firenzi, gdje su kancelari Salutati i Bruni. Pontano pripada najuglednijim napuljskim političarima, dok Enea Piccolomini postaje papom. Ipak, najistaknutiji su segment humanističkog politiziranja teoretska djela: traktati i rasprave.

⁷ Prema: Garin, Eugenio: *Italijanski humanizam*, Književna zajednica Novog Sada, N.S., 1988, str. 57.

⁸ Da bi se ovaj naslov preveo na hrvatski jezik, treba prvo razriješiti dvojbu oko prijevoda riječi *fortuna*, za što literatura nudi različite mogućnosti, poput usuda, kobi, udesa, sreće, sudbine, čak i same fortune. Možda bi upravo ova posljednja mogla biti odgovarajuće rješenje, ali je primjetno da ona, kao i sreća, ima isključivo pozitivno značenje. Stoga ćemo se opredijeliti za *kob*, koja se čini značenjski najneutralnijom i najbližom nijansiranosti izvornika.

Na rečeno o načelu *vita activa* nadovezuje se zanimanje humanista (za razliku od ranijih i kasnijih učenjaka i filozofa) za sve suvremene pojave, i njihovna aktivnost na čitavom nizu najrazličitijih područja, od književnosti i filozofije, preko politike, pa sve do prirode i astronomije. Javlja se sve više svestrano obrazovanih ljudi, pa se rada i naziv za to, *l' uomo universale*. Humanistički interes uključuje plinijevsko *sabiranje prirodnina* (kako to Ljupko kaže Šrepel), geografiju, astronomiju, matematiku, optiku, mehaniku, tehničke znanosti, jezikoslovlje, filologiju, filozofiju, politiku, diplomaciju i još štošta. Najznamenitiji su primjeri takvih univerzalnih ljudi Leon Battista Alberti i Leonardo da Vinci, koji su se bavili dobrim dijelom navedenog, te još ponečim.

Umjetnici humanizma pokazivali su općeniti interes za prirodu i proučavanje ljudskog tijela, te su uvelike uživali u krajolicima, revitaliziravši i samu ideju prirode kao nečeg lijepoga, nečega što omogućuje užitak. Počeli su, donekle po uzoru na antiku, zalaziti u prirodu, s čime također započinje Petrarca, opisavši u jednom svom djelu izlet u planine. Ali, baš Petrarca zastupa drastičan stav protiv izučavanja prirode, povevši i polemiku protiv prirodnih znanosti, posebno medicine, a za duhovne nauke i njihovo istraživanje duše i ljudskog života.

Kada je riječ o svojstvima, kakvoći i značaju humanističke filozofije, sudovi su oprečni, ali je posve nedvojbeno da je njena okosnica i konstanta isticanje Platona u prvi plan. Giuliano Proccaci u *Povijesti Talijana* ističe baš ponovno otkrivanje Platona u cjelini kao možda najveći kulturni događaj humanističke epohe.⁹ Humanistička je filozofija konstituirana kao sebe-spoznavanje, te počinje govoriti o sreći kompletnog čovjeka što ga čine duša i tijelo. Tjelesnost također biva prihvaćena kao božanska, što uzrokuje novu interpretaciju prirode, odnosno njenog odnosa prema Bogu, a oslobođenje misli i oduševljenje za znanost omogućuju negiranje autoriteta. Rada se vjera u slobodu ljudskog duha i dobrotu čovjekove prirode, a kao bitna tekovina ističe se tolerancija, suprotstavljena praznovjerju. U skladu je s cjelokupnim svjetonazorom i novi doživljaj smrti. Jer, dok srednji vijek na nju gleda kao na početak novog života s Bogom, od humanizma ona postaje prvenstveno kraj ovozemaljskog života. Tako je i srednjovjekovno *memento mori*, zamijenilo optimistično novovjekovno, i danas primjenljivo, *memento vivere*.

Važna je odrednica humanističkog pokreta interes za **filologiju**, čak do te mjere da neki proučavatelji (Garin, Grassi) nazivaju baš filologiju humanističkom filozofijom. Osnovna je filološka aktivnost ovoga vremena obnova učenja klasičnog latinskog jezika, učenje grčkog jezika, te, kao vrhunac, objavljivanje i komentiranje antičkih pisaca. Logični je posljedak toga skora pojava originalnih djela, nadahnutih estetikom Cicerona, Katula ili Horaci-

⁹ Proccaci, Giuliano: *Povijest Talijana*, Barbat, Zagreb, 1996., str. 66.

ja. Riječ je o *novolatinskoj književnosti*, s kojom se podudara i sve veća produkcija na narodnim jezicima.

Barem jednaku važnost imao je i drugi doseg humanističke filologije: nadahnuti općim duhovnim stremljenjima razgradnje autoriteta i razvoja kritičkog duha, intelektualci postavljaju temelje filološkoj analizi, kao i znanstvenoj metodici uopće. Preduvjet za to bila je spoznaja o iskvarenosti verzija antičkih tekstova koji su dopirali do njih. Cenzorske i doktrinarne izmjene, nehotične pogreške u prijevodima i prijepisima, te gubljenje (dijelova) tekstova uzrokovali su svijest o potrebi pronalaženja najbolje verzije usporedbom dostupnih. Filologija, dakle, predstavlja i ključan činitelj oblikovanja metodičkih kriterija koji su i danas pretpostavka znanstvenih istraživanja: ona rađa povjesnost, objektivnost i autentičnost (kritičko izdanje postaje pretpostavka čitanja – tekstološka i filološka metoda), stvarajući tako ozračje mudrosti i tolerancije, oprimjereno u Erazmu, a kao ideal postavljeno nad cijelu novovjekovnu znanost.

Humanisti su posjedovali visokorazvijenu svijest o posebnoj ulozi i važnosti inteligencije, te o potrebi i korisnosti humanističkih zanimanja¹⁰. Razvoj tiska i pošte omogućio je širenje tekstova, kao i korespondenciju među vrlo udaljenima. Tako se nove ideje šire, povezujući intelektualce i razvijajući njihovu solidarnost, pa dolazi do razdoblja, u povijesti rijetkog, »tako bogatog višeglasja, toliko općeg entuzijazma i tako uporne potrage za istinom«¹¹. Nije neobično da takvu borbu za ideale pravde, istine i slobode mišljenja prati nerazumijevanje, pa i progoni. Mnoštvo prognanika i onih koji dragovoljno napuštaju svoje gradove (tragajući za slavom ili boljim životnim uvjetima), te duh tolerancije i povezanosti stvaraju opći **kozmpolitizam**, jedno od neizostavnih obilježja epohe, što Lj. Schiffler naziva »humanističkim duhovnim kozmpolisom«.

Još jedno od obilježja humanizma je i njegova poprilična **ekskluzivnost**. Naime, kada je riječ o humanistima, govori se o relativno uskom krugu *odabranih*. Masa nema ni vremena, ni sredstava, niti razumijevanja za *studia humanitatis*.

Humanizam nije bio isključivo literarni pokret, iako je književnost u njemu odigrala izuzetnu, gotovo presudnu ulogu, i to na više razina. U prvom redu, tu je izučavanje i obrazovanje na zasadama antičke književnosti. Zatim, postoji obilna poetička produkcija. I naposljetku, iz velike skupine književnih djela čiji su tvorci humanisti, izdvaja ih se nekolicina koja će predstavljati temelje europske književnosti.

¹⁰ Humanisti su bili svjesni da će vrijeme u kojem žive ostaviti snažan trag na povijesti čovječanstva. Potvrđuju to i riječi Marsilia Ficina »Bez ikakve sumnje, evo zlatnog doba«, odnosno Ulricha van Huttena »Kakvog li stoljeća! Kakve li književnosti! Kako je ugodno živjeti!« (oba navoda prema: Braudel, nav. djelo, str. 303.)

¹¹ Proccaci, nav. djelo, str. 66.

Među poetičkim temama, kao primaran se problem postavlja pitanje mjesta književnosti u društvu, odnosno »**obrana poezije**«, čemu je blizak i problem cilja književnosti. U srednjem je vijeku uloga poezije ponajviše pomagati Crkvi u slavljenju Boga. Slavni su je skolastičari Albert Veliki i Toma Akvinski smatrali najnižim naukom.

U XV. stoljeću, suparnici poezije postaju asketski rigoristi poput Savonarole. U svrhu obrane od svih tih struja, humanisti izvode teoriju teološke poetike, na čemu su najintenzivnije radili Petrarca, Boccaccio i Salutati, koji iznose tezu o sličnosti teologije i poezije. Po tom shvaćanju teologija je uzvišena, božanska poezija, poezija o Bogu. Boccaccio o tome kaže da se teologija i poezija slažu glede oblika djelovanja, ali da su po predmetu gotovo suprotne, jer je predmet teologije božanska istina, a (antičke) poezije poganski bogovi i ljudi. Teologija, kaže on, uzima samo istinite stvari, a poezija uzima kao istinite i neke koje su vrlo lažne i pogrešne i protivne kršćanskoj vjeri.¹²

To je i vrijeme kada se kao važna osobina poezije ističe **alegorizam**. Riječ je, naime, o kasnosrednjovjekovnoj koncepciji o filozofskom i etičkom sadržaju pjesničkih djela po kojoj je poezija i sama doktrina, a u njoj je uzvišena istina skrivena iza »ljupke i raskošne haljine satkane od retorike, fikcije i alegorije u kojoj ona dolazi do čitaoca.«¹³ Upravo je alegorija spona poezije i teologije.

Što se tiče cilja poezije, naglasak se prebacuje na ljudsko, ovozemaljsko, a u prvi plan dospijevaju oblikovne, umjetničke vrijednosti po načelima estetičko-hedonističke, a ne više didaktičke poetike. (Ti su procesi očiti i u književnostima na narodnim jezicima). Već Petrarca, na antičkim temeljima, počinje s drugačijim shvaćanjem estetičkih i književnoteorijskih načela, potvrđujući samostalnost pjesništva kao doživljaja ljepote i istine, što će postati jednom od ključnih značajki humanističkog nazora.

Drugo veliko pitanje humanističkih poetičkih rasprava, pitanje je oponašanja (**imitatio**), koje počinje s Petrarcom, a kulminira slavnom polemikom ciceronizma i anticiceronizma krajem XV. i početkom XVI. stoljeća, kada su pisci zaključili da ih eklekticizam ne zadovoljava, počevši slijediti jedan, ali najbolji uzor. Svojim jezikom i stilom, naslov osvaja Ciceron. Posljedica takvog rezoniranja je da pravi pjesnici ne uspijevaju zasjati punim sjajem, gušeći se u normama, a blistaju epigoni.

Naposlijetku, treba nešto pozornosti usmjeriti i književnim vrstama i oblicima paradigmatiskima za humanizam. Daleko najvažniji i najzanimljiviji dio novolatinske poezije predstavljaju poluknjiževni, odnosno rubni oblici: epigrami, govori, poslanice, epistole, dijaloški traktati (naročito česta forma u humanizmu), komentari... Upravo su se elegijama i epigramima, nadahnutim Katulom, humanisti najviše približili antičkim uzorima. Što se

¹² *Poetika humanizma i renesanse*, Prosveta, Beograd, 1963, str. 167.

¹³ Isto, str. 20.

lirike tiče, oblikovan je, zaključno s Petrarcom, sonet, dok u drami prevladavaju raskošni misteriji, prepuni dekoracija i intermezza čiji sjaj ubija tragediju. Javlja se i *commedia dell' arte*, dramski oblik koji nastaje improvizacijom prema (najčešće antičkim) predlošcima. *Novum*, jasno razumljiv u duhu vremena, jest javljanje biografije, u kojoj se inzistira na individualnosti. Primjer je Boccacciov *Život Dantea*. Spjev, najveći ponos novolatinskih pjesnika (Petrarca: *Africa*, Vida: *Christias...*), od većine je povjesničara književnosti proglašen najmanje uspjelom granom.

Kako se s novim vremenom javlja i novi duh, tako je promijenjena i osoba nositelja kulture. Umjesto dotadašnjeg samostanskog znanstvenika i prepisivača, javlja se novi tip pisca: profesionalni književnik, koji živi od svoje nastavničke i prevodilačke djelatosti, dakle, od proizvoda svog pera, ili stavljajući se u službu zaštitnika na vladarskim dvorovima, gdje živi na trošak tih mecena, čiju slavu tada i opjeva. Budući da razvojem tiska i individualne svijesti počinju autorsko-nakladnički odnosi, važnost stječu trgovci kodeksima, *knjižari*. Duh humanizma dobro otkriva i novi položaj knjige, kojoj se počinju pjevati laude, poput Crijevićeve *In bibliothecam*.

III. Hrvatski humanizam

Misao Ivana Kukuljevića da »velike ideje koje kretahu svijetom nadoše vazda odziva i u Hrvata«¹⁴ za razdoblje humanizma možemo prihvatiti kao posve istinitu. Riječ je o periodu mnogostruko važnom za hrvatsku književnost i društvo u cjelini. Hrvatsku su književnost humanisti obogatili nizom novih oblika, tema, postupaka, a još su značajniju ulogu odigrali stvorivši književnu publiku. Vrednote humanizma, osobito obrazovne, utkane su u djela hrvatskih renesansnih umjetnika, pa se može zaključiti da je odigrao zaista presudnu ulogu u formiranju narodne inteligencije.

Blizina i kulturni dodiri s Italijom stoje na prvom mjestu popisa utjecaja koji su uvjetovali razvoj i dosege hrvatskog humanizma. Zahvaljujući tome, bilo posredstvom Talijana u Hrvatskoj, bilo zaslugom putujućih humanista, već su potkraj XIV. stoljeća primjetni zameci humanističkog djelovanja, poput prikupljanja antičkih natpisa i prepisivanja starih kodeksa. Iako je utjecaj Italije neprijeporan, treba dodati i činjenicu da je hrvatski humanizam u određenoj mjeri i autohtona duhovna pojava, jer su unutar društva stvoreni uvjeti za razvoj novih formi mišljenja i ponašanja. To posebice vrijedi za XIV. stoljeće, kada brojne primorske komune otvaraju sve brojnije javne, komunalne škole, sa sve obrazovnijim ljudima i sve razvijenijim humanističkim predmetima.

Naročit je razvoj pokreta nakon 1409. godine, kada Ladislav Napuljski prodaje Dalmaciju Mletačkoj Republici, što, uz sve loše strane, nosi i pozitivnosti: sve više Hrvata školuje se u Italiji, a to, naravno, utječe na jačanje

¹⁴ Prema: Schiffler, Ljerka: *Humanizam bez granica*, HFD, Zagreb, 1992., str. 21.

humanizma u domovini. Međutim, ta je domovina rascjepkana, uskoro i ugrožena od Turaka, zbog kojih je i zalede odsječeno od mora, pa su *uobičajene* i smjene dinastija. Sve to, nažalost, daje brojnim humanistima dovoljno razloga da se ne vrate, nego da u potrazi za slavom i slobodom obilaze Europom.

Humanizam se u Hrvatskoj pojavljuje na dvije razine: praktično-didaktičnoj, koja je ugrađena u temelje humanističke ideje, te poetskoj (poezija koja je sama sebi svrhom). Budi se zanimanje za narodnu prošlost (Tuberon Crijević, Pribojević), ali se, unatoč tome, poezija – svjetovna, elegantna, eruditska, nalazi u opreci sa srednjovjekovnom religioznom, pučkom i nedotjeranom. Na motivsko-tematskoj razini, zastupljene su pobožnovjerske (kao posljedica jake crkvene tradicije) i svjetovne (dobrim dijelom kao reakcija na tursku opasnost) teme, pa bi se u ranom hrvatskom humanizmu, XV. stoljeća, mogli pronaći uglavnom pogansko-hedonistički motivi, dok u stoljeću potom prevladavaju vjerske i filozofske teme.

Na idejnom planu, hrvatske humaniste nerijetko obilježava konzervativnost i povezanost s vjerskim tradicijama, što većini njih daje temeljnu kršćansku boju. Oni ipak čine odlučan korak prema otvaranju književne tematike ovozemaljskoj problematici, pišući ljubavnu i satiričnu liriku, te antitursku poeziju. Kao temeljna sastavnica humanizma i u našim se krajevima javlja isticanje vrijednosti pojedinca i zajednice. Iz toga slijedi oblikovanje stvaralačke ličnosti, težnja k svestranosti i savršenstvu, težnja za slavom, razvoj kritičkog duha. U umjetnostima se to manifestira učestalim slavljenjem prirode i čovjeka, novim smislom za realno, za sliku u pokretu, za karakterizaciju likova i za ravnopravan odnos muškarca i žene. Kozmopolitizam i jedinstvo idejnog korpusa humanizma najočitiiji su u povezanosti s antikom. Njezin jezik (ni hrvatski se humanisti ne oslanjaju na srednjovjekovne tradicije, nego pišu umjetno presađenim jezikom Cicerona i Vergilija), tematika, mitologija, retorika, poetike i estetika obilježja su koja s malom razlikom tvore humanizam od Češke do Italije.

Hrvatski su humanisti i raznovrsnošću književnih vrsta i oblika bili ravnopravni sudionici pokreta: iskušali su se u svim poznatim vrstama i metričkim oblicima. Najviše su stvarali elegije i epigrame, ostvarivši u njima i najveće vrijednosti. Što se metrike tiče, pridržavali su se antičkih uzora, pišući ponajviše heksametre i elegijske distihe, mahom u horacijevskim alkejskim i safičkim strofama. I tematski su bliski klasicima, ali i svojim europskim suvremenicima, pa prevladavaju teme iz antike (prvenstveno mitologija), a potom i ljubavne, enkomijastičke (pohvalne), religiozne i moralističke. Kao hrvatski specifikum javlja se poezija inspirirana položajem sredine u povijesno-političkom trenutku, o čemu će još biti riječi.

U elegijama je prisutna tematska raznolikost, ali prevladavaju ljubavni motivi. Tu su i opažanja o ljudima, svijetu, moralu, a kao vrijedna posebnost ističe se domoljubna elegija s motivima crnih slutnji i gorkih iskustava. Piše se i epigram sa snažnom satiričnom notom, u čemu se ističe Jan Pannonije. Žanr koji najbolje govori o snažnoj povezanosti humanističkih pisaca

brojne su (mahom stihovane) poslanice, koje, iz raznih pobuda i s širokom tematikom, pišu gotovo svi.

Osim u spomenutim vrstama, hrvatski su humanisti značajna djela stvorili i u epskom pjesništvu, što se posebice odnosi na Marulića i Jakova Bunića. Od proze, jedino vrijedno isticanja je znanstvena: historiografija (Crijević Tuberon), retorika (Nikola Modruški, Ilija Crijević, Andreis, Antun Vrančić), književna povijest i kritika (I. Crijević), filozofija (Modruški, Dragišić, Petrić)¹⁵. Treba spomenuti i prepjeve (*paraphrasis poetica*), najčešće psalama i pjesama rimskih liričara, uglavnom u heksametru ili elegijskom distihu. Jedino je drama ostala bez ostvarenja višeg dometa, najviše stoga što latinski jezik nije prodro u šire slojeve, pa drama ostaje bez publike.

Budući da je tema ovog rada prvenstveno ono što je zajedničko hrvatskom i europskom humanizmu, samo će u nekoliko rečenica biti spomenuto ono što je svojstveno ovom prvom. Pitanje koje je u središtu interesa za većinu razdoblja hrvatske kulture: kakav je odnos hrvatske kulturne tradicije i preuzetih europskih idejnih tokova, kolika je razina individualnosti hrvatske kulture?, u humanizmu ima poprilično jasan odgovor. Usprkos naglašenom neposrednom utjecaju talijanskih ideja, hrvatski je humanizam, prvenstveno zbog situacije u kojoj se našao, ostvario niz specifičnosti kojima se izdvaja od uzora, kao i od većine ostalih frakcija europskog humanizma. Osnovno je njegovo obilježje zaokupljenost stvarnim problemima (onakvima kakve Petrarca i sljedbenici nisu poznavali), poput borbe protiv turske opasnosti, koja je značila i obranu doma i obranu vjere. Ta je posebnost najočitija u pomno njegovanom latinskom govorništvu, gdje se, uz vrsnog retora Iliju Crijevića, ističu govori u obranu domovine Šimuna Kožičića Benje pred Lateranskim saborom 1513. godine, Trankvila Andreisa pred carom Maksimilijanom, govori Tome Nigera, Bernardina Frankopana, i ponajviše, iako u pisanom obliku, Marulićeva *Epistula ad Hadrianum VI*.

Prvenstveno je, dakle, riječ o motivsko-tematskim specifičnostima koje bi se mogle razvrstati u tri osnovne skupine. U prvom redu, veliki antiturski temat, koji uključuje brojne, očajničke pozive europskoj javnosti za pomoć (Marulić, Šižgorić, Panonije...), zatim djela o vlastitom narodu i zavičaju (Šižgorić, I. Crijević, Bona-Bolica), i, na kraju, (sve)slavenska tematika (Pribojević, Andreis). Domaća je stvarnost tako izvor inspiracije, od sitne svakidašnjice do spoznaje teškog udesa domovine.

Kako bi se prikazali osnovni pravci i predstavnici hrvatskoga humanizma (od početka XV. do početka XVII. stoljeća), može se početi dvjema putovima, odnosno dvjema podjelama. Prva je dijakronijska (razvojna, vremenska), a druga sinkronijska (prostorna, geografska). Dijakronijski, zanemare li

¹⁵ Ovdje je zanimljivo spomenuti djelo Pavla Skalića, »Encyclopaediae seu orbis disciplinarum...« (Znanstveni priručnik enciklopedije ili kruga sakralnih i svjetovnih struka), Basel, 1559., jer je riječ o prvoj upotrebi riječi *enciklopedija* u značenju bliskom današnjem.

se preteče i izdvojeni slučajevi, mogu se izdvojiti tri razdoblja. Prvo je od njih u drugoj polovici XV. stoljeća, faza razvijenog i čistog humanizma, čiji su glavni predstavnici Juraj Šižgorić i Jan Panonije¹⁶. Nakon njih, na prijelazu stoljeća, dolazi mladi naraštaj predvođen Ilijom Crijevićem i Karlom Pucićem, kod kojih je naglašeniji poganski i hedonistički element, dok istovremeno, ili tek neznatno kasnije, Marulić i Bunić razvijaju humanizam kršćanske orijentacije. Sredinom XVI. stoljeća, kada počinje prevladavati pjesništvo na narodnom jeziku, pojavljuje se novi tip humanista, koji uglavnom borave izvan Hrvatske, te su aktivni političari i znanstvenici, a važni su njihovi govori, poslanice i znanstveni rad. Najistaknutiji su među njima Dragišić, Tuberon Crijević, Andreis, A. Vrančić, Vlačić Ilirik, Petrić...

Po prostoru uz koji su bili vezani (rođenjem, životom, djelovanjem) hrvatski se humanisti mogu podijeliti u tri osnovne skupine. Prvi su oni vezani uz dalmatinske komune, drugi oni vezani uz ugarsko-hrvatski dvor, prvenstveno onaj Matije Korvina, a kao treći se izdvajaju oni brojni koji su trajno djelovali u inozemstvu, ili samo protestantski krug među njima.

U dalmatinskom su se krugu, koji nas ovom prilikom najviše zanima, s promjenama unutar pokreta mijenjala i njegova žarišta. Na početku XV. stoljeća to je Zadar, sredinom stoljeća Šibenik, Trogir, Dubrovnik i Kotor, te u zadnjoj humanističkoj fazi Split, Istra, Hvar i Korčula.

Zadarski se krug formira oko Petra Kršave, opata samostana Sv. Krševana, a u drugoj polovici stoljeća oko ninskog biskupa Jurja Divnića (Šibenčanin koji se kao duh javlja na kraju Zoranićevih *Planina*). U Šibeniku, vodeća je ličnost Juraj Šižgorić, autor najstarije tiskane pjesničke zbirke hrvatskog latinizma, *Elegiae et carmina libri tres (Tri knjige elegija i pjesama, Mleci, 1477.)*. O njemu će, kao i o Ivanu Polikarpu Severitanu još biti govora, dok su ostali pripadnici šibenskog humanističkog kruga Ivan Naplavčić, Petar Tavelić i Šimun Divnić. Najveći je trogirski humanist Fran Trankvil Andreis, a tu je i Koriolan Cipico.

Vjerojatno je najznačajniji dubrovački humanistički krug, prvenstveno zbog političke neovisnosti i gospodarske razvijenosti grada, što je omogućilo plodan i vrijedan rad velikom broju humanista. Zlatno doba dubrovačkog, i uopće hrvatskog humanizma XV. je stoljeće. U njegovoj drugoj polovici djelatna je skupina na čijem su čelu liričar Ilija Crijević, *poeta laureatus*, njegov rođak, historičar Ludovik Crijević Tuberon, epski pjesnik Jakov Bunić, te Karlo Pucić. Tu su još i Ivan Gučetić, Damjan Benešić i filozof Juraj Dragišić, koji povratkom iz Italije i okuplja spomenute u humanistički krug, u kojem sudjeluje i prvi hrvatski petrarkist, Džore Držić. U drugoj

¹⁶ Brojne su varijacije imena ovog humanista u našoj povijesti književnosti. S obzirom na to da se s popriličnom sigurnošću utvrdilo da njegovo rodno mjesto nije Česmica, oblik Česmički ćemo zanemariti. Iako Stanislav Marijanović u članku *Jan Panonije u svom vremenu...*, Dani hvarskog kazališta, sv.16, tvrdi da bi ga trebalo zvati Ivan Vitez Panonac, u ovom ćemo tekstu ostati pri uobičajenijem imenovanju.

polovici XVI. stoljeća ovdje djeluje filozof Nikola Vitov Gučetić, teoretičar države, prirodnoznanstvenik, estetičar i metafizičar, vrlo cijenjen i u Italiji.

U Kotoru stvara Ljudevit Paskalić, koga Appendini drži najboljim dalmatinskim pjesnikom XVI. stoljeća, kao i veliki govornik Nikola Modruški, te Ivan Bona-Bolica, autor djela *Descriptio Ascrivensis urbis (Opis grada Kotora)*. Splitski humanistički krug spadao bi pod »ostale« da osim Frane Božićevića, Dmine Papalića i Tome Nigera, nije iznjedrio Marka Marulića, »oca hrvatske književnosti«. Autor *Judite i Davidijade*, u svom je vremenu istaknut kao jedan od najprevođenijih pisaca moralno-filozofskih djela¹⁷, a kao humanista ga karakterizira djelo *In epigrammata priscorum commentarius (Tumač drevnih natpisa)*, zbirka antičkih natpisa iz Italije i Solina (iz zbirke Dmine Papalića), podsjećanje na osnutak Splita, Dioklecijana, snagu Rima.

Na Korvinovom dvoru (1458. – 1490.), važnom žarištu europskog humanizma, pri biblioteci *Corviniani*, humanisti se okupljaju oko Ivana Viteza od Sredne, Korvinova odgojitelja, organizatora umjetničkog i znanstvenog rada, osnivača sveučilišta i akademije u Požunu i spomenute budimske biblioteke. Vodeći su hrvatski humanisti ondje Jan Panonije (najtalentiraniji pjesnik kruga), Nikola Modruški, već spomenuti Polikarp i Tuberon Crijević, zatim Serafin Bunić i Feliks Petančić (minijaturist i pisac). Slično je i na dvoru Ivana Zapolje, gdje glavnu riječ vodi Zapoljin tajnik (poslije i tajnik Ferdinanda Habsburškog), biskup i kardinal, diplomat, Šibenčanin Antun Vrančić. Osim njega, na ovom dvoru djeluju i Stjepan Brodarić, Juraj Utišenić i F. T. Andreis.

Posljednja su skupina hrvatski intelektualci koji su, boraveći kojegdje po Europi (ponajviše u Italiji), umnogome doprinijeli razvoju duha i kulture europskog humanizma. Kroz razna se razdoblja ističu: Crešanin Franjo Petrić (Petris, polihistor i autor filozofskih rasprava), Julije Klović (Clovio, slavni minijaturist), Lucijan Vranjanin (Laurana, graditelj urbinske palače), Rabljanin Markantun de Dominis i drugi. Na kraju, nezaobilazan je i protestantski krug, predvođen jednim od najvećih hrvatskih humanista uopće, Matijom Vlačićem (Flacius), Lutherovim suradnikom, idejnim vođom radikalne struje protestantizma, po njemu nazvane flacijanzmom. U duhu tog učenja napisao je i djelo *Clavis scripturae sacrae (Ključ Svetog Pisma)*. Njegovi su suradnici Vergerije, Dudić i Skalić.

¹⁷ Ta su djela pisana na izrazito metafizičko-teološkim postavkama i čvrsto su usidrena u kršćanski svjetonazor. Čovjeka promatraju s aspekta iskonskog kršćanstva, te svog tvorca karakteriziraju više kao moralnog teologa nego kao filozofa, što uz odbijanje antike sasvim opravdava postavljanje pitanja Marulićevog pripadanja humanizmu. Uz stav da Bog stvara čovjeka dajući mu slobodan izbor između puta spasa i puta propasti, najvažnije je Marulićevo humanističko svojstvo stalna težnja k obnovi čovjeka: »po tom temeljnom usmjerenju i interpretaciji njegovih djela, sadržanom u programu obnove, Marulić jest humanist.« (Banić-Pajnić, Erna: *Problem »humanizma« humanizma*, PIHFB, Zagreb, 1992, 1-2 /35-36/, str. 20).

IV. Humanistički elementi u djelima dalmatinskih humanista¹⁸

Uz sve posebnosti, a osobito otegotne (prvenstveno političke) okolnosti, hrvatski su humanisti bili sasvim u sklopu matice europskog humanizma. Ostvarili su visoke domete, bili prihvaćeni, i, možda i najvažnije, svojim su načinom razmišljanja i rada ostvarili ključni doprinos promjeni duhovne klime u hrvatskim krajevima. Na sljedećim će stranicama biti pokušano pokazati koliko su ideje dalmatinskih humanista bliske svjetskim trendovima i na koji se način odražavaju u njihovim djelima. O nekim je segmentima te teme već podosta pisano, ali ona nudi mogućnosti za još čitav niz pogleda i analiza. Stoga ovaj rad treba shvatiti kao svojevrsan pregled, sintezu, te poticaj za nova ostvarenja.

Što se vrijednosti tiče, hrvatski su proučavatelji jednoglasni: »I. Česmički, M. Marulić, L. Crijević Tuberon, I. Crijević, J. Bunić, A. Vrančić, M. Vlačić, F. Petrić... ravnopravno stoje uz bok najznačajnijim stvaraocima u latinskoj književnoj republici suvremene Evrope«¹⁹, »... u temeljnim (se) i tipičnim pojavama hrvatski humanizam ne razlikuje od europskog uopće.«²⁰, »Od malih naroda nema nijednoga, a malo ih je i među velikima (od Slavena nijedan), koji bi kao Hrvati dali tako značajan i bogat doprinos evropskom latinizmu.«²¹, »Po širini... vizija, po erazmovskim idejama o zajedničkoj europskoj civilizaciji, po... živoj diplomatskoj aktivnosti... po aktivnom sudjelovanju u političkim zbivanjima... po vezama... s uglednim europskom humanistima... Trankvil Andreis značajna je ličnost ne samo hrvatskog nego i europskog humanizma...«²².

Latinski jezik (koji služi, zbog političke rascjepkanosti, i kao spojnica unutar hrvatskog naroda), profinjena jezična kultura, potom snažna erudicija, te osjećaj poštovanja ali i kompetitivnosti prema antičkim i suvremenim uzorima, temelji su stalnih procesa primanja i davanja tema, motiva i stilskih postupaka.

I prije pogleda u djela, već na području životopisa ili recepcije, nailazimo na obilje primjera koji potvrđuju mjesto hrvatskih humanista u neposrednoj blizini središta pokreta. Osnova je čitavog humanističkog pokreta obrazovanje temeljeno na antičkim uzorima. Uz već spomenute komunalne

¹⁸ Navodi iz djela dalmatinskih humanista, ako nije drugačije navedeno, potječu iz: *Hrvatski latinisti I*, MH, PSHK, Zagreb, 1969., osim za djela J. Šižgorića: Šižgorić, Juraj: *Elegije i pjesme*, preveo Nikola Šop, JAZU, Zagreb, 1966. i J. Bunića: Bunić, Jakov: *Otmica Kerbera - Kristov život i djela*, preveo: Branimir Glavičić, JAZU, Zagreb, 1978.

¹⁹ Gortan - Vratović, *Hrvatski latinisti I*, MH, PSHK, Zagreb, 1969., str. 13.

²⁰ Kolumbić, Nikica: *Humanistička naobrazba u hrvatskih renesansnih pjesnika*, Dani hvarskog kazališta, sv.16, str. 62.

²¹ Gortan - Vratović, nav. djelo, str. 39-40.

²² Gligo, Vedran: *Prilog poznavanju književnog djela trogirskog humanista Franje Trankvila Andreisa*, Dani hvarskog kazališta, sv. 18, str. 84.

škole po jadranskim gradovima, važnu su ulogu odigrali i ugledni talijanski intelektualci, koji su putujući Europom stigli i na dalmatinsku obalu, te tamo prenosili dosege humanističke erudicije budućim hrvatskim umjetnicima i znanstvenicima. Najpoznatiji je među njima *magister humanitatis* Tideo Acciarini, prijatelj Jurja Šižgorića, koji od 1461. do 1480. boravi u Splitu, Dubrovniku i Zadru. Njegovi su istaknuti učenici I. Crijević i J. Bunić, a posebno Marulić, čiju je poslanicu Šižgoriću potaknuo upravo Acciarini.

Ono pravo, humanističko, eruditsko obrazovanje, većina dalmatinskih humanista stječe u Italiji (dok je za sjevernjake, osim Italije primamljiva i Francuska, čak i Njemačka). Pritom treba naglasiti da, isto kao što se Panonije i drugi, boraveći na Korvinovom dvoru nalaze na dvoru svoga kralja, tako i dalmatinski humanisti odlaskom na područje Mletačke republike (Venecija, Padova) ne odlaze u inozemstvo. Šižgorić, potomak stare plemićke obitelji, studira pravo u Padovi i postaje doktor, a u istom se gradu školuju i Marulić, Paskalić, Bona-Bolica, Antun Vrančić, te Bunić koji se obrazuje i u Bologni i Rimu. Upravo je Rim uz Padovu vodeće obrazovno središte dalmatinskih humanista. Tamo su se, na Kvirinalskoj akademiji Pomponija Leta, isticali Ilija Crijević i Ivan Polikarp Severitan. Iznimka je Tuberon Crijević na pariškoj Sorbonni.

Mnogi su od njih boraveći u Italiji stekli ugled i časti. Neki tamo ostaju kao profesori (Kotorani Tripun Bizanti, Nikola Bolica, Ljudevit Pima i Nikola Modruški) ili znanstvenici (Dragišić, Petrić). Drugi, pak, bivaju ovjenčani pjesničkim lovorom, poput Petra Menčetića, Bernarda Pime, Matije Andreisa, te dvojice istaknutih i radom u domovini, Polikarpa (nagrađen za pjesme koje nisu sačuvane) i Ilije Crijevića. Posljednji je aktivno sudjelovao u rimskom humanističkom krugu, prijateljevao s Aleksandrom Farneseom (budućim papom Pavlom III.), bio uspješan proučavatelj Plauta i Vergilija, sudjelovao u inscenacijama djela Terencija i Plauta, a napisao je i eruditski *Lexicon* i zbirku ljubavnih elegija.

Uz taj, tipično humanistički oblik pjesničke slave, postoji i čitav niz drugih pokazatelja čitanosti i prihvaćenosti djela ovih autora. Tu je, primjerice, poslanica mladog Marulića Šižgoriću, kojeg slavi i tvrdnjom da njegove pjesme kolaju cijelom Italijom, što ovoga pridružuje Buniću i Panoniju (o čijoj čitanosti također postoje podaci), kao i spomenutih, ovjenčanim pjesnicima. O poštovanosti Šižgorića s one strane Jadrana svjedoče i pohvalnice Andrije Bande Veronjanina i Hilariona iz Vicenze, koje ovaj vršćuje u svoju zbirku («Pjesnici mnogi koliko nezasluženo primaju vijenac./Jure, toliko si ti ovu zaslužio čast.») Zanimljiv je, potom, podatak vezan uz Paskalića »u Enciklopediji Leksikografskog zavoda, knjiga 5., gdje na str. 675. piše da je engleski pjesnik Thomas Lodge (1558? - 1625.) uvrstio četiri Paskalićeve prevedena soneta među svoje pjesme.«²³ Budući da je riječ o vremenu u kojem je latinski univerzalni jezik inteligencije, prijevodi na narodne jezike

²³ Frndić, Nasko: *Lirske epistole Ludovika Paskalića*, DHK sv. 18, str. 172.

nisu česti, ali su tim vrjedniji. Tako se ovdje ne može izostaviti Marulić, preveden na talijanski, njemački, francuski, portugalski i češki. Prevedeni su i Pribojević, B. Đurđević i drugi.

Ono što je istaknuto kao bitna tekovina humanizma - aktivan život, većina je dalmatinskih humanista dosljedno provodila u djelo. Većina su osnovnim zanimanjem bili svećenici (barem dio života): Šižgorić (uvaženi član šibenskog kaptola i vikar dvojice biskupa), I. Crijević (tek kao udovac), Polikarp (dominikanac), Tuberon (benediktinac), dok je Antun Vrančić bio čak kardinal. Aktivno su se, u duhu vremena, bavili politikom i diplomacijom. To u prvom redu vrijedi za Antuna Vrančića, primasa ugarskog, kraljevskog tajnika i glavnog pregovarača s turskom Portom, te za Dubrovčane, koji su se, tradicionalno, bavili mnogim državnim funkcijama u svojoj Republici (prvenstveno Bunić i Benešić, manje I. Crijević i Pucić). Trankvil Andreis ističe se kao sjajan poznavatelj političke situacije svojim *Govorom Nijemcima* (*Oratio ad Germanos de bello suscipiendo contra Thurcos*), a Polikarp piše *Monoregiju*, filozofsko-politološki traktat o suvremenom vladaru. Putovali su (najviše Bunić, Vrančić i Paskalić, koji je čak bio maurskim zarobljenikom u Africi), bavili se širokim rasponom znanosti (Polikarp, Vrančić), prevodili... Posebno je humanizmu svojstveno pronalaženje, prikupljanje i obrada starih natpisa i rukopisa. Tako je Vrančić sakupljao rukopise po Maloj Aziji, našao znameniti turski ljetopis i preveo ga na latinski, te u Angori otkrio ploče s popisom djela i časti cara Augusta (*Monumentarum Ancyranum*). Polikarp također pronalazi i izdaje stare rukopise, a Dmine je Papalić već spomenut kao kolekcionar solinske epigrafike.

Iz ovih fragmenata životopisa ne iščitava se samo životna aktivnost. Jasno je da su sva ta putovanja, kontakti, različiti interesi i obrazovanje, morali uroditi još jednim pojmom bitnim za humanizam - kozmopolitizmom. Jedinostvenost ovog pokreta, koji nadilazi i političke i nacionalne i društvene granice svojim djelima (primjerice, Andreisova *Opomena poljskim velikašima* [*Ad optimates polonos admonito*], spoj kozmopolitizma i rodoljublja) i životima: »Bili su uronili i ušli u svjetski humanistički pokret, aktivno sudjelovali u svim pitanjima koja je taj pokret nametao u književnom, znanstvenom i javnom životu...«²⁴

Dalmatinski su humanisti održavali snažne međusobne veze, a neki su ostavili za sobom korespondenciju i s vodećim europskim humanistima, pa i u tom sklopu nimalo ne zaostaju za svojim europskim suvremenikima. Vrančić je ostavio oko 400 epistola, koje kroz tridesetak godina prate njegovu diplomatsku, crkvenu i humanističku djelatnost, a uključuju i korespondenciju s Gioviom, Melanchtonom, Erazmom, banom Nikolom Zrinskim... Niz je uglednih humanista s kojima je veze održavao i Andreis (i on se dopisivao s Erazmom), a slično je i s drugima.

²⁴ Bogišić, Rafo: *Hrvatski humanizam...*, DHK sv. 16, str 9.

Što se tiče međusobnih odnosa, treba izdvojiti tek najvažnije primjere, poput odnosa Marulića i Šižgorića. Osim spomenute Marulićeve poslanice, koju je Šižgorić u svom djelu objavio, taj odnos uključuje i utjecaj Šibenčanina na mladog pisca, najprimjetniji u Marulićevim *De duodecim apostolis* (*O dvanaest apostola*, utjecaj: Šižgorićevih 13 himni apostolima u safičkoj strofi, iz rukopisne zbirke), te *Molitva suprotiva Turkom* (utjecaj *Elegije o pustošenju šibenskog polja*).

Prije pogleda u djela, pogledajmo i tko su im autori. Naime, slijedeći ustaljen humanistički običaj, i dalmatinski pisci svoja imena latiniziraju, pa tako: Georgius Sisgoreus, Aelius Lampridius Cerva (Cervinus), Lodovicus Pascalis, a kao osobitost, dodaju se i imena zavičajja, pa Šižgorić dodaje Sibenicensis, a Bunić postaje Iacobus Bonus Racusaeus. Slična je težnja Ivana Bone-Bolice, koji u *Descriptio Ascrivensis urbis* (*Opis grada Kotora*), svoj grad naziva Ascrivium. To je fikcija starog naziva za Kotor, koja odaje humanističku sklonost antikiziranju i povezivanju sa slavnim osobama, po mogućnosti grčko-rimske povijesti. U ovom je slučaju riječ o Askri, gradiću u Beotiji, rodnom mjestu slavnog Hesioda.

Već je rečeno da su se dalmatinski humanisti okušali u svim književnim vrstama i oblicima. Tako za najstariju dubrovačku tiskanu pjesničku zbirku *Elegiarum libellus de laudibus Gnesae pullae* (*Knjižica elegija o pobvali djevojke Agneze*, Firenza ili Venecija, 1499.) Karla Pucića, pisanu elegijskim distisima i hendekasilabima, kritika kaže da je »posvema u tradiciji rimskih elegičara i boljih ostvarenja humanističke latinske poezije u svijetu.«²⁵ Ilija je Crijević pisao uglavnom elegije i elegijske poslanice, nešto manje epigrame, ode i himne mahom duhovno-vjerske, moralističke i ljubavne tematike. On je u stihu obrađivao i filološke i književnoteoretske probleme (*Super comœdia veteri...*, *De dactylo et spondeo...*), dok mu epistolografija i govori imaju veliku povijesnu, kulturnu i društvenu važnost (osobito pogrebni govori, poput *Oratio funebris in regem Mathiam*, 1490.). Uz to ih, kao i pjesme, odlikuje »Izvanredna gipkost jezika i poznavanje humanističkog stila... prvenstveno Ciceronova...«²⁶.

Humanizam daje i prve satire i pastirske pjesme hrvatske književnosti, čiji je autor Damjan Benešić, jedini dalmatinski humanist za kojega se zna da je stvarao i na starogrčkom (ali je i to, kao i gotovo cijeli njegov opus, ostalo u rukopisu). Paskalić, koji je stvarao i na talijanskom, pisao je i sonete, madrigale i kancone. Raznolik je i opus Antuna Vrančića, a pored epistola, govora, povijesnih i diplomatskih spisa, ističe se putopis *Iter Buda Hadriano-polum* (*Putovanje od Budima u Drinopolje*). Pri svemu tome treba imati na umu da dobar dio djela nije sačuvan (ili otkriven), poput Polikarpovih pjesama, ili Šižgorićevih »holijamba i hitrih jamba«, koje sam spominje (*Deprecationes pro triumpho* iz rukopisne zbirke) a ne nalazimo ih u njegovom opusu.

²⁵ Vratović, Vladimir: *Hrvatski latinisti I*, MH, PSHK, Zagreb, 1969., str. 355.

²⁶ Vratović, nav. djelo, str. 380.

Dalmatinski su, kao uostalom i drugi, humanisti »gotovo isključivo zadržali rimske klasične stihove i strofe i s njima povezanu dikciju... nisu ih mijenjali niti stvarali nove... dosegli (su)... visok stupanj u poznavanju prozodije... Najvećem dijelu pjesničkih ostvarenja, bar u formalnom, jezičnom i prozodijskom pogledu, općenito nema prigovora.«²⁷ Dobar je versifikator Benešić, što je, osim u epu, očito i u prevodilačkom radu, a njegovom je daktilskom heksametru uzor, kao i Bunićevom (kao, uostalom, i svih humanista) – Vergilije.

Latinski jezik, antičke vrste i prozodija, te latinizirana imena samo su početak onoga, što će pri iščitavanju bilo kojeg humanističkog teksta biti najlakše primijetiti – sveobuhvatne i duboke veze s antikom. Počevši od malih, sasvim izvanjskih znakova (kada, primjerice, Petar Kršava datira 1438. godinu kao drugu godinu 553. Olimpijade), preko široke lepeze stilskih i tematskih općih mjesta (ustaljeni izričaji, formule, pjesničke slike, kompozicija) i mitoloških elemenata (figure, imena, asocijacije), čak i u sasvim kršćanskim djelima, očito je da možemo govoriti o elementu koji je duboko prožeo književno stvaranje. Mreže antike ispreplele su sav (intelektualni) život, pa, iako je ponekad više riječ o učenosti nego o nadahnuću, stoji tvrdnja da je riječ o »organski izraslom obliku pjesničkog mišljenja i doživljavanja«²⁸.

U gotovo svim humanističkim djelima možemo iščitati snažan odraz antičke mitologije. Podrobnija analiza zahtijevala bi mnogostruko veći prostor od ovog koji nam je na raspolaganju, pa ćemo spomenuti samo neke, paradigmatске slučajeve. Korištenje mitologije varira, više kvantitetom, nego po naravi. Primjerice, hrvatski humanizam ima sačuvan jedan mitološki ep (ostali su biblijski), mladenački Jakova Bunića, *De raptu Cerberi (Otmica Kerbera)*, tiskan između 1490. i 1500., u Rimu ili Bologni) u 1006 heksametara. Osnovna tematsko-motivska razina je mitološka, fabularni tok mahom posuđen od Seneke (tragedija *Hercules furens*), a prvi uzor je, dakako, Vergilije. Iako je alegorijski (o čemu će još biti govora), što mu daje elemente kršćanskog nauka, uspjele mitološke asocijacije i jezični sklad čine ga u cjelini potpuno humanističkim. Još je nekoliko djela u kojima mitološki motivi predstavljaju potpunu tematsko-motivsku osnovu. Od onih u kojima je to učinjeno uspješno izdvajaju se Paskalićeve pjesme *Ad Sylvia (Silviji)*, gdje se u lirskom opisu prirode nalaze i motivi poljskih božanstava, nimfi, silaska u Had (s, dašto, Sizifom, Tantalom i Kerberom), te *Ad lunam (Luni)*, koja obiluje mitološkim motivima (Endymion, Hera, Selena-Luna...). One su primjer »da je Paskalićev pjesnički latinistički iskaz intertekstualno prožet sa starogrčkom mitološkom baštinom, u kojoj nalazi adekvatne asocijacije za vlastita poetska uznesenja i doživljaje.«²⁹ Manje je uspješan bio Polikarp, pretrpavši svoju *Solimaidu* antičkim pojmovima (bogovi, muze, podzemlje).

²⁷ Gortan – Vratović, nav. djelo, str. 31.

²⁸ Gortan – Vratović, nav. djelo, str. 32.

²⁹ Frndić, nav. djelo, str. 179.

Sljedeća je skupina djela s mitološkim intertekstualnim elementima u pozadini, na ilustrativnoj razini, poput Šižgorićevih elegija, koje, uz pomoć mitološke motivike, uvjerljivo dočaravaju pjesnikovu intimu i suvremene događaje. Primjer je pjesma *De Musae luctibus (Jadi moje muze)*, u kojoj se bol dočarava simbolima patnje iz grčke mitologije (Hektorov grob, Ana uz lomaču, Hipolit). Slično je i s poezijom Ilije Crijevića, najznačajnijeg dubrovačkog humanista, koji, oduševljen antikom, priču o Epidauru i Dubrovniku (*De Epidauru*) obogaćuje obilnom mitološkom metaforikom. To je djelo ujedno i prava himna antici i Dubrovniku, jer, nakon propasti Epidaura, niče još ljepši grad, na temeljima antičkog duha.

Posebno je zanimljiv odnos prema mitologiji u djelima izrazito kršćanske orijentacije. Kao što je već naglašeno, niti ona nisu lišena mitoloških do-dataka, već dolazi do svojevrstnog srastanja antičke mitologije s kršćanskom naukom. Tako je i s oba izrazito kršćanska epa dubrovačkog kruga. Bunićev *De vita et gestis Christi (Kristov život i djela)* kao sastavni dio stilske fakture ima mitološke i poredbe iz klasične povijesti. Pored kršćanskog Boga tu su i Astreja (boginja pravde) i Pluton, dok se Krista naziva »ocem i vladarom velikog Olimpa«, »vodom devet muza« i »svetim, od uzvišenog Jupitera poslanim«. Benešić, pak, u *De morte Christi (Smrt Kristova)* mitologiju rabi svjesno i umjerenije. Mitološkim nazivljem imenuje prvenstveno sile zla, koje potiču mržnju na Isusa (Tartar, Pluton, Stig, Leta). Koristi i uobičajene nazive Jupiter i Gromovnik za Boga. Najdublji su sloj mitologijske metonimije: Cerera=kruh, Bakho=vino, Venera=tjelesna ljubav, Olimp=nebo.

Šižgorić, iako svećenik, u *Ad Virginem (Djevici)* spaja kršćanske i antičke elemente, pa se Djevica Marija stapa s Kaliopom, postaje jedna od muza, što uz pozivanje na Homera (»Presretan bio bi da te je negda poznao Homer«), stil i strukturu, nedvojbeno pokazuje da je antika uvijek uzor, bilo mitološka bilo povijesna. Drugačije nije ni moglo biti u autora klasične erudicije, kakvi su dalmatinski humanisti neprijeporno bili. Međutim, nisu svi bili jednako uspješni, pa ponekad upadaju u kontradikcije između biblijskog i mitološkog konteksta, kao što se događa Polikarpu, čiji ep, usprkos originalnosti i pojedinim uspjelim mjestima, u načelu pati od takvih suprotnosti i pretjerivanja s antikom.

Sasvim su uobičajene (humanistički nastavak antičke tradicije) i invocacije, molbe za nadahnuće, najčešće muza, kao u Polikarpa (koji zaziva i Boga) ili Bone-Bolice, Šižgorića, ili Feba Apolona kao na početku Bunićeva alegorijskog spjeva (u onom drugom zaziva Duha Svetoga).

Osim mitološkog, nalazimo u nekim djelima i antički povijesni kontekst kao okvir iznošenja vlastitih stavova. U te svrhe služe podaci iz života Cezara i Sule u Andreisovom *Dialogus Sylla (Dijalog Sula, Strasbourg, 1527.)*, koji govori o prednostima mirnog, privatnog života.

Antika je humanizmu, uz ostalo, i izvor stilskih figura. Djelo iz kojega se to može dobro iščitati, Bunićeva je *Otmica Kerbera*. Samo u njenom prvom pjevanju nalaze se brojne, tipično antičke figure, poput perifraze, antonomazije, sinegdohe, apostrofe i kataloga.³⁰

Naposlijetku, od brojnih antičkih motiva u djelima dalmatinskih humanista, izdvojimo one zanimljivije i rjeđe (za razliku od muza, Apolona, Zeusa, Olimpa...): Kamena (često u Šižgorića, po Larousseu – proročke nimfe), rod mravlji – Mirmidona potomci (Šižgorić: *Jadi moje muze*), ambrozija, žrtveni ovan, Pijeride, Drijade (Šižgorić), Etnino grotlo, Danajeve kćeri, Gromovnikova krava (Ija, op. G. K.), mekoputni Periklo (Pucić), Eskulap, ceterijske vode, Hekuba i Sibila (Crijević)...

U najboljem duhu humanističkog nauka o oponašanju, i dalmatinski autori imaju svijest o *imitatio* kao umjetničkom činu (što će od njih preuzeti renesansa). Tako Marulić u posveti *Judite* spominje »stare poet«, klasike od kojih je preuzeo strukturu i viši smisao epa. Iako ne pripada području našeg interesa, spomenut ćemo stihove epigrama Jana Panonija koji rječito govore o stavu humanista prema oponašanju:

*Što potkradaš Vergila, opravdavaš se time
Da je i Vergil starca Homera krao.
Bio bi opravdan, čak i slavno stekao bi ime,
Da si potkradao tako ko što je Vergil znao.*
(preveo: N. Šop)³¹

Prema tome, nije cilj biti originalan, nego postati dostojan takmac uzorima. Da ne bi bilo dvojbe tko su uzori, Šižgorić ih redom nabraja u *De novem poetis latinis*: Vergilije (kojeg proglašava »prvakom pjesnika«), Terencije, Plaut, Horacije, Ovidije, Tibul, Propercije, Katul i Marcijal. Osim njih, spominju se još i Stacije i Lukan (kod Polikarpa i Marulića), Seneka (kao izvor Bunićevog mitološkog epa), te Grci, prvenstveno Homer i Hesiod. Nikola Šop, vezano uz spomenutu pjesmu hvali učenost šibenskog humanista, jer ona »pokazuje Šižgorićevo temeljito poznavanje rimske poezije, kad uspijeva da samo u jednoj strofi da tako znalacki osebina pojedinog pjesnika.«³²

Uzori, međutim, nisu bili samo antički. Tako se među Crijevićevima nalaze i Gioviano Pontano i Angelo Poliziano, a »Šižgorić, pjesnik i humanist... ne slijedi samo klasičnu poetsku tradiciju, rimsku poetiku... on se priklanja humanističkoj normi i slijedi opću shemu formula i sredstava, pjesničkih uzusa i klasičnih toposa, simbolike i metaforike...«³³.

Stav dalmatinskih humanista o oponašanju potvrđuje Marulić, koji svojim pismom hvali Šižgorića iz mnogih razloga (duh, »gotovo božanstvena učenost«, čitanost u Italiji), ali je najveća moguća pohvala to što ga smatra »veoma sličnim Nazonu, Properciju i Tibulu«. Ovdje se otkriva još jedno

³⁰ Više o tome: Glavičić, Branimir: *Komentari*, u: Bunić, Jakov: *Otmica Kerbera - Kristov život i djela*, JAZU, Zagreb, 1978.

³¹ Prema: Kolumbić, nav. djelo, str. 62.

³² Šop, Nikola: *Komentari*, u: Šižgorić, Juraj: *Elegije i pjesme*, JAZU, Zagreb, 1966., str. 57.

³³ Šimundža, Drago: *Klasična obilježja i osobni tonalitet Šižgorićeve elegije*, DHK sv.17, str. 123.

obilježje modernoga, humanističkoga: antički su velikani shvaćeni kao takmaci, kao netko s kime je moguća usporedba, a ne neporecivi idoli, kakvima se uzore doživljava u srednjem vijeku.

Intelektualac je XV. stoljeća i u Dalmaciji kršćanin, ali s kulturnim uzorima iz antike. Čak i zanemarujući najplodnijeg autora djela kršćansko-religiozne tematike, Marulića, ostaje obilje tekstova koji tu tezu potvrđuju. Antički segment tih djela smo spomenuli, kao i interferenciju mitoloških i kršćanskih motiva. Među kršćanskim se djelima isti prvi ep uopće koji je u stihovima obradio čitav život Kristov, Bunićev *De vita et gestis Christi*, veliko protureformacijsko djelo u 10.049 heksametara, u stvari parafraza evanđelja vergilijanskim jezikom i stihom. Shvaćen alegorijski, i rani se ep istog autora svrstava u ovu kategoriju. Tu je i Benešićev *De morte Christi* s temom muke i smrti Kristove, također s osloncem na evanđelja i Vergilija, u 8500 stihova. Bunićev ep prethodi Vidinoj *Kristijadi*, dok je Benešić slijedi, brzo je recipirajući. Novost koju Benešić uvodi su događaji kojima potvrdu nije mogao naći u Bibliji (ali su mogući), a njegov je ep i rijetki primjer invokacija čistih od mitoloških elemenata – on zaziva Krista, Mariju i Svetog Duha. Treba spomenuti i Polikarpovu *Solimaidu*, pjesmu o Salemu (Jeruzalemu, lat. Solyma), o stvaranju, padu i obnovi ljudskog roda. To je humanistički religiozni spjev u 979 stihova, baziran na pročišćenom i antički ukrašenom tekstu Biblije. Poeziju nadahnutu religijom piše i Šižgorić, ali te pjesme »posjeduju sve odlike retoričkih vježbi... vjerska tematika ne implicira neposrednost emotivnog doživljaja... s razlogom možemo reći da je Šižgorićeva poezija izrazito humanistička i po koncepciji i po formalnim rješenjima«³⁴. Ipak, Šižgorić u određenim odsječcima svoga stvaralaštva odaje svoj svećenički poziv. U *De diebus festis (O svetkovinama)* izrijekom odbija svaku vezu s krivovjernim i praznovjernim Ovidijevim *Festima*, dok u pismu Ambroziju izražava svoj strah da mu je bolest posljedica bezboštva: »I pribijah se što Boga sam vrijeđao, lud.«

Kod Ludovika Crijevića Tuberona, u prvom je planu objektivno i kritičko promatranje Crkve, iznad svega oštro šibanje moralnog pada svećenstva, pa i papa. O Aleksandru VI. kaže: »Pričaju da je ovaj papa živio životom vrijednim prezira i bio dokraja pokvaren čovjek te je sve što je bilo sve to prodavao za novac.« (prev. V. Gligo)

Ono što povezuje oba spomenuta segmenta, antiku i kršćanstvo, jest alegorizam. Omiljen u ranih talijanskih humanista, branitelja poezije, u nas je nešto manje zastupljen. Osim Marulićeve *Davidijade*, najvažniji je već spominjan Bunićev ep *Otmica Kerbera*, tim više što, za razliku od Marulića, kod kojega je alegoričnost nedvojbeno i utkana u sve pore teksta, kod Bunića postoji dvojba je li ep uopće pisan kao alegorija, ili je to tek autorov dodatak drugom izdanju.

³⁴ Coppola, Francesco: Kršćanski motivi u poeziji Jurja Šižgorića, DHK sv. 17, str. 116.

Bunić, naime, piše ep s mitološkom temom, Heraklovim silaskom u podzemni svijet i nadvladavanjem tamošnjeg psa-čuvara, troglavog Kerbera. Drugo izdanje donosi alegorijsko kršćansko tumačenje u naslovu: *Sub figura Herculis Christi praeludium (Kristov preludij u liku Herkula)*. Heraklo, percipiran alegorički, predstavlja Krista, a događaj se prisposobljuje Kristovu silasku u limb. Prvi proučavatelj Bunićeva rada, Đuro Koerbler odbacuje planiranu alegoričnost, ne nalazeći za nju dovoljno elemenata u djelu. Kasnije Glavičić i Novaković dokazuju suprotno, našavši osim osnovne alegorije (Kerber, Heraklo) i druga kršćanska obilježja: kršćansku atribuciju Zeusa, biblijsko objašnjenje stvaranja čovjeka, shvaćanje slobodne volje (aktualna tema humanističkih rasprava). Osnovni dokaz nalaze, međutim, u tradiciji. Prvo, iako se u antici još osoba spušta u podzemni svijet (Odisej, Orfej, Tezej...), Heraklo je izabran zbog analogija između njegova i Kristova života: otac im je bog, majka smrtnica, obojica pobjeđuju sile zla, umiru mučenički i uzlaze na nebo. Stoga je duga tradicija njihovih prisposoba, u početku kao protivnika, a potom alegorijsko-simbolički. Za to su nam sačuvani kasnosrednjovjekovni (anonimna *Canzona*) i ranohumanistički primjeri. Osobito je važno djelo Coluccia Salutatija, jednog od prvih velikih humanista i jednog od tvoraca alegorijske obrane poezije. U *De laboribus Herculis* on objašnjava Herakla kao dušu, koja prisilno silazi u ljudsko tijelo (podzemni svijet), dok je troglavi Kerber simbol triju tjelesnih žudnji (hrana, piće, san). Tako, alegorijskim isprepletanjem antike i kršćanske teologije, Heraklo postaje paradigma ne samo klasičnog, nego i novog kršćanskog epa. Iako je taj Salutatijev tekst slabo očuvan, dakle malo čitan, bilo bi dovoljno da je Bunić znao za njega, pa da ima utjecaja.³⁵

Osim toga, Novaković je pokazao da je Bunić, osim Seneke, Eneide i Higina priručnika, kao izvor za mitologiju rabio i Boccacciove *Genealogiae deorum gentilium libri (Rodoslovlja pogan bogova)*³⁶. Poznavajući Boccacciovu sklonost alegorezi (po njemu su i moralno i alegorijsko i anagoško tumačenje i srednjovjekovne tetrađe egzegeze – alegorijska tumačenja), teško je moguće da je Bunić čitao Boccaccia, a ignorirao te stavove, koji su u stvari sinteza duge tradicije alegorije, vladajućeg modela interpretacije od XII. i XIII. stoljeća. »U Bunićevu slučaju nema... dvojbe da je središnji događaj upravo onaj o kojem govori naslov i onaj koji je njime neposredno izazvan: otmica Kerbera i Herkulov obračun s vladarom podzemlja. Iz te perspektive ne može se, držim, prigovarati preliminarnom autorovom tumačenju iz drugoga izdanja. Herkul kao pobjednik u podzemlju doista je 'figura Christi'«³⁷.

³⁵ Novaković, Darko: *Bunićeva otmica Kerbera...*, DHK sv. 17, str 99.

³⁶ To Novaković pokazuje u navedenom djelu, prema nekim Boccacciovim netočnostima koje Bunić preuzima. Za opširniju obavijest, pogledati sjajnu analizu u spomenutom tekstu.

³⁷ Novaković, nav. djelo, str. 102.

Ne treba zaboraviti ni Marulićev doprinos ovoj temi, dijalogom *De laudibus Herculis (Pobvala Herakla, Mleci, 1523.)*. On se zalaže za kršćanski, moralno-religiozni, nasuprot antičkom epu. Taj je dijalog prva polemika hrvatske književnosti, koja razmatra niz poetičkih problema (istinitost, oponašanje, didaktičnost), te postoji mogućnost da je utjecao na promjene između prvog i drugog izdanja Bunićeva djela.

Važno je obilježje humanizma i tolerancija, prvenstveno prema drugim vjerama. Dok Šižgorić u djelu o pustošenju šibenskog polja, osobno pogođen tragedijom, prikazuje Turke kao »inkarnaciju zla« (Švelec), naglašavajući njihovo opijanje, požudu i krvoločnost, mnogo je tolerantniji Tuberon (divi se vještini, moralu i izdržljivosti Turaka, a kudi kršćansku lijenost i neslogu), i to iz nekoliko razloga. Osim što nije osobno uključen, Tuberon i nema naglašen religijski stav, zbog čega je i u životu ponekad imao problema. Povjesničarska objektivnost u njegovom je slučaju najmanje važan razlog, jer, iako se pokazao tolerantnim prema inovjercima (husiti, pravoslavni, muslimani-Turci), nije se sustezao otvoreno iskazivati antipatiju prema Mlečanima, Nijemcima ili Mađarima.

Humanizam posvuda, pa i u Dalmaciji, gradi svijest o povijesnom toku, pa se javlja niz publicističko-historiografskih tekstova. Uz aktualne teme, najčešće zastupljene u govorima i poslanicama, dolazimo do izvora kasnijih hrvatskih povijesnih epova i sličnih djela: »Oblikujući i beletrizirajući suvremene povijesne događaje u raznim prigodnicama, govorima, opisima ratova, poslanicama i apelima, humanisti su... epicima pružali literarno već uobličenu građu... sadržaje, misli i ideje.«³⁸

Najznačajnije je historiografsko-kroničarsko djelo hrvatskog humanizma napisao Ludovik Crijević, koji je za studija u Parizu dobio nadimak Tuberu, prema rimskom povjesniku iz Ciceronova vremena. Djelo podugačkoga naslova, *Commentaria de rebus quae temporibus eius in illa Europae parte, quam Pannonii et Turcae eorumque finitimi incolunt gestae sunt (Komentari o događajima koji su se zbili u njegovo vrijeme u onom dijelu Europe koji Panonci i Turci i njihovi susjedi nastavaju)*, prati zbivanja od 1490. – 1522., uključuje i dio o dubrovačkoj povijesti (*De origine et incremento urbis Rhacusanae*), a izdano je tek 1603. u Frankfurtu. Obiluje novelističkim i psihološkim umecima, anegdotama i fiktivnim govorima, »među kojima se govor Jurja Dože u X. knjizi može smatrati biserom hrvatske i svjetske retoričke literature«³⁹, pa je autor nazvan »dubrovačkim Salustijem«, a primjetan je i utjecaj Cicerona na stil, Tacita na poriv za istraživanje uzroka događaja.

Kao spoj historijske svijesti i znatiželje za otkrivanjem starih rimskih natpisa i iskopina, razvilo se i zanimanje za narodnu prošlost i umjetnost. Već Šižgorić ima razvijenu svijest o vrijednosti narodnog stvaralaštva. On u

³⁸ Fališevac, Dunja: *Odjeci protestantizma u hrvatskoj epici 16. i 17. stoljeća*, DHK sv.18, str. 52.

³⁹ Vratović, nav. djelo, str. 323.

rukopisnom proznom djelu *De situ Illyriae et civitate Sibenici* (*O položaju Ilirije i gradu Šibeniku*), slavi pučku muzi i više nego što bi se od izrazitog humanista moglo očekivati, ocjenjujući narodne pjesme i poslovice vrjednijima od antičkih (poslovice: »Oštroumniji od njih nisu ni Solonovi zakoni, ni izreke Nume Pompilija...«, naricaljke: »dirljivije od tužbalica Tetide i majke Eurijalove«, preveo V. Gortan).⁴⁰ Osim toga, Šižgorić je etnografski interes pokazao i u poslanici Rafaelu Zovenzoniju, a s Ivanom je Naplavčićem na latinski preveo zbirku narodnih poslovia, koja se, na žalost, nije sačuvala. Nemaju, međutim, svi naši humanisti takav stav. Ipak, rjedi su oni, poput Ilije Crijevića, kojima je književnost na hrvatskom jeziku odbojna, te je naziva »stribilligo Illyrica« (ilirska nakaznost). Slično mišljenje iskazuje i Paskalić, u pjesmi *Ad poetam barbarum* (*Sirovom pjesniku*), gdje se sukobljava njegov eruditski, klasični svijet s neobrazovanošću pučkog pjesnika.

Humanisti su uvijek svjesni, da je savršenstvo koje žele postići ostvarivo samo radom. Tako Šižgorić govori o potrebi vježbe i usavršavanja u posveti svoje zbirke prijatelju Petru Toboleju. Kao primjer navodi velike antičke pisce: »Kao svoj pjesnički pokušaj Homer je dao opis krvavog boja između žaba i miševa, Vergilije svoga komarca, a Lukan Orfeja... vidimo kako su oni tokom vremena marljivim radom... uznapredovali.« Crijević, u svojoj *In Bibliothecam* opjevava temelj humanizma, učenje na djelima velikana:

*Korist ćeš steći, učenjače, proučavajući knjige,
i valjano slijedeći najviše vode života*
(preveo T. Ladan)

Sama činjenica da se pjesma posvećuje knjižnici dovoljno govori o zanosu prema knjizi i znanju uopće. Poeziju, pak, na pijedestal postavlja Šižgorić, u pjesmi *Jadi moje muze*, gdje ju slavi i pretpostavlja pravnoj znanosti (»Oni pravo što uče već uveče umorni budu,/Ljude u zanosu pak jutarnji zatekne žar«). Andreis, pak, u svom *Oratio de laudibus eloquentia* (*Govor o pobjalama govorništvu*, Leipzig, 1518.) hvali retoriku i plemenita umijeća uopće, tvrdeći da su *artes liberales* i *litterae* vještine koje spašavaju život od propasti i daruju besmrtnost. Tim djelom ovaj trogirski humanist pokazuje svoje oduševljenje i poznavanje humanističkih znanosti i antike, nadasve Cicerona i Platona.

Upravo je neoplatonizam već istaknut kao jedan od temelja humanističke filozofije. Odras toga nalazimo i u Pucićevim pjesmama, jer 3. i 4. odaju bliskost ficinovskim tezama kršćanskog platonizma o nadvladavanju zemaljske ljubavi nebeskom:

*Srce moje ne čezne za oblicima smrtnim,
niti meni više godi Gneza djeva krasna.*
...
*Sada se Djeva svida i neudata majka Gromovnika višnjeg
Blažena djeвица koja zagovore moje prima,*
...

⁴⁰ Prema: *Hrvatski latinisti I*, MH, PSHK, Zagreb, 1969., str. 146.

*Ne želim više letjet s otrcanim perima,
Pripravljam se za nebo te napuštam tlo.*
(preveo T. Ladan)

Humanizam je, uz obnovu antike, za cilj imao i slavljenje čovjeka. Zanimljivo je pokazati kako to radi šibenski svećenik, Šižgorić. U pjesmi *Ad summum deum (Pohvala Gospodinu)*, nakon strukture koja niže pohvale Bogu, slijedi svojevrsan obrat, humanističko slavljenje čovjeka, najsvršenijeg Božjeg stvorenja. Također u Šižgorića, u poslanici liječniku Azonu Forestu, nalazimo ukratko opisano ono što se smatra savršenim čovjekom. On naima želi, da liječnikova djeca budu kao antički ideali (Minerva, Dijana, Penelopa), te da budu potpune osobe, razvijene izgledom, umom i moralom.

Humanisti smatraju svoj život dovoljno važnim da bi pojedine njegove dijelove uvrštavali u pjesme. Kod Šižgorića je to čest slučaj, a simptomatično je uvrštavanje dana vlastite promocije u svetkovine veljače (»Blistavi dan taj po redu dvanaesti zasinu meni/kada u Padovi gradu doktorom postadoh ja.«). Posebice je zanimljiva njegova autobiografska žalopojka u poslanici Šimun Divniću, gdje svoju nesreću i njenu nezasluženu opisuje mitološkim motivima (Paris, Tantal, Sizif).

S tim je u svezi i novo poimanje osjećajnosti, ljubavi, pa i tjelesnosti, od suptilne pjesničke iskrenosti Šižgorićevih elegija, do Pucićeve zaokupljenosti Agnezinim tjelesnim čarima u prve dvije elegije. Među ljubavnom se lirikom dalmatinskih humanista ističu Crijevićeve elegije posvećene Rimljanki Flaviji, na tragu Katula i Propercija, pa i Ovidija i Tibula. Iz njih pršti mladenački strasna zaljubljenost, žudnja i hedonizam, ali očituju i autoironiju i spoznaju prolaznosti. Tu je i pismo Antuna Vrančića Maddaleni Milaversi, po Vratoviću, najbolja ljubavna epistola dalmatinskog humanizma.⁴¹

Tjelesnost je najizraženija u Paskalića, primjerice u elegiji *De Sylvia* koja izriče »radost užitka stapanja s dušom i tijelom svoje drage... (i) duh tjelesnosti, putenosti pa i lascivnosti...«⁴² Niti Šižgorić ne preže od opisa tjelesne ljepote. U pjesmi *Bratu Grandinu Dubrovčaninu* daje savjete zaljubljenom prijatelju (kao što ih u poslanici Pamfilu Martinengu traži), te slavi »zlačanu vlas, snježnu bjelinu vrata, usne rujne ko ružin cvijet« njegove drage. Te pjesme, vjerojatno mladenačke, pokazuju da mu je »bila dobro poznata *Ars amatoria*, vjerojatno ne samo knjiški.«⁴³

Novo doživljavanje čovjeka uzrokuje i novi način percepcije ljudskih kvaliteta (također, novih), a to opet, moderno poimanje slave. Šižgorić je, primjerice, svjestan vječne slave velikih pjesnika (»Pjesnik moj Maro Vergilije živjet će vječno«, *Jadi moje muze*), a slično i u pjesmi *O devetorici latinskih pjesnika*. Najprimjetnije je to poimanje u brojnim poslanicama. Spomenimo još jednom onu Marulića Šižgoriću, kao i brojne Šižgorićeve drugima (Jurju

⁴¹ Vratović, nav. djelo, str. 605.

⁴² Frndić, nav. djelo, str. 177.

⁴³ Šop, nav. djelo, str. 60.

Divniću, Petračiću, Ambroziju Šibenčaninu, Zovenzoniju, koga naziva »pjesnikom lovora vrijednim«, a tu je i Paskalićeva u slavu Klimenta Ranjine.

Priroda se također počinje drugačije doživljavati i opisivati. Šižgorić to radi u svom proznom rukopisu (ljepote Šibenskog kraja), a Crijević u svojim elegijama (Lopud, Rijeka Dubrovačka), kao i Paskalić (npr. *Ad Sylvia, Silviji*). Bona-Bolica se ističe opisima ljepota Boke, Benešić slikama mora i primorja, a Bunić brojnim opisima prirode i prirodnih fenomena, za koje mu je izvor bio Plinije. Šižgorić se prirodi vraća i u dirljivoj *Elegiji o smrti dvojice braće (Elegia de duorum obitu fratrum)*, gdje, u klasičnom distihu, nakon tužaljke Jupiteru, i prisposdobe svoje sa sudbinom tragičnih junakinja antike (Nioba, Alkiona), spominje prirodu kao jedini melem:

Zapušten poljane tražim na kojima stišava bol se,

Tražim i zlačani klas, čokota rumeni grozd.

Plodovi stabla i ljubice s njim i perunike cvijeće,

Zatim i makov cvijet melem mi bijahu čest.

Slično je i s poslanicom R. Zovenzoniju, gdje opjeva kruške, orah, kupine, trešnje, šipak...

Vidjeli smo u drugom poglavlju da se u humanizmu moral izdvaja kao zasebna disciplina i područje interesa. Dobar primjer za to nalazimo u Andreisa. U svom *Govoru o pohvalama govorničtva* on žali što nestaju vrline, te ističe potrebu da im se vrati čast i dostojanstvo (što u drugom dijalogu traži i za filozofiju), jer je to jedini način ostvarivanja idealne, prave *humanitas*. Tu *humanitas* spominje i Marulić, kada moli Šižgorića za prijateljstvo: »Htio bih...da mene koji sam ti sklon prigriši... ako je u tebi čovjekoljublja (*humanitas*, op. G. K.) isto toliko koliko i učenosti.«

Za kraj, treba napomenuti, da je ovaj rad samo jedan od mogućih pristupa, i samo jedan od mnogih mogućih izbora primjera, koji bi pokazali isto - neosporivu pripadnost hrvatskih (u ovom slučaju nekih dalmatinskih) humanista europskoj humanističkoj jezgri, kao i duhovnu bliskost onovremenim najaktualnijim idejnim tokovima.

Literatura:

- BANIĆ-PAJUNIĆ, Erna: *Problem »humanizma« humanizma*, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, Zagreb, 1-2 (35-36), 1992.
- BRAUDEL, Ferdinand: *Civilizacije kroz povijest*, Globus, Zagreb, 1990.
- BUNIĆ DUBROVČANIN, Jakov: *Otmica Kerbera - Kristov život i djela (odabrani odlomci)*, priredio i preveo: Branimir Glavičić, JAZU, Zagreb, 1978.
- BURCKHARDT, Jakob: *Kultura renesanse u Italiji*, Dereta, Beograd, 1991.
- CURTIUS, Ernst Robert: *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje* Naprijed, Zagreb, (2) 1998.

- Dani hrvatskog kazališta*, sv. XVI. (*Hrvatski humanizam - Ianus Pannonius*), XVII. (*XV. stoljeće : Dubrovnik i dalmatinske komune*) i XVIII. (*XVI. stoljeće: Protestantizam i reformacija*), urednik: Nikola Batušić et al., Književni krug, Split, 1990., 1991., 1992.
- GARIN, Eugenio: *Italijanski humanizam - filozofija i građanski život u renesansi*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1988.
- Hrvatski latinisti I (Iz latiniteta 9. - 14. stoljeća, pisci 15. i 16. stoljeća)*, priredili: Veljko Gortan, Vladimir Vratović, Matica hrvatska, PSHK, Zagreb, 1969.
- HUIZINGA, Johan: *Jesen srednjeg vijeka*, Naprijed, Zagreb, 1991.
- KOLUMBIĆ, Nikica: *Humanizam i renesansa u hrvatskoj književnosti*, Zadarska revija, 3-4 (1973), Zadar, 1973.
- MARITAIN, Jacques: *Cjeloviti humanizam*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1989.
- Poetika humanizma i renesanse*; svezak I, priredio Miroslav Pantić, Prosveta, Beograd, 1963.
- Povijest svijeta od početka do danas*, Naprijed, Zagreb, (2) 1990.
- Povijest svjetske književnosti*; svesci II-V, Liber, - Mladost, Zagreb, 1977.
- PROCACCI, Giuliano: *Povijest Talijana*, Barbat, Zagreb, 1996.
- SCHIFFLER, Ljerka: *Humanizam bez granica - hrvatska filozofija u europskom obzoru*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1992.
- ŠIŽGORIĆ ŠIBENČANIN, Juraj: *Elegije i pjesme*, izabrao i preveo Nikola Šop, JAZU, Zagreb, 1966.
- ŠKREB, Zdenko - STAMAĆ, Ante: *Uvod u književnost - teorija, metodologija*, Globus, Zagreb, (4) 1986.
- ŠREPEL, Milivoj: *Preporod u Italiji u XV. i XVI. stoljeću*, Naklada Matice hrvatske, Zagreb, 1899.
- The Larousse Encyclopedia of Mythology*, Chancellor Press, London, 1996.

Summary:

The study gives a comprehensive survey of ideas on Croatian humanism to date, especially in Dalmatia, within the native, European context. First presenting the »standard controversy«: humanism as historic period vs. humanism as literary movement, the author defines the nomenclature of the basic theoretic tenets of humanism. These are: the return to antiquity, historic awareness, new position of man in world, human freedom, objective observation and cognition of man, glory, morality, *vita activa*, devotion to philology and cosmopolitanism. Yet, the most important literary theory basis of humanism is allegorism.

All these spiritually historic and theoretic ideas are at the same time the base for the work of Croatian humanists. Their lives and work, except for the »northerners« Ianus Pannonius and Matthias Flacius Illyricus, were bound to South-Croatian towns: Dubrovnik, Split, Trogir, Šibenik and Zadar. The author pays special attention to works left to us by Juraj Šižgorić (Georgius Sisgoreus), Marko Marulić (Marcus Marulus), Ludovik Crijević (Lodovicus Cerva), Ilija Crijević (Aelius Lampridius Cerva) and several other, at that time important Croatian authors. Having written in the three languages of their time (Croatian, Italian, Latin), they are all, namely, also distinguished by a significant reception throughout Europe.